વચનામૃતમાળા-૧.

॥ श्रीमद्वरवपुर्जयति ॥

શ્રીહરિરાયવચનામૃત.

પ્રથમ ભાગ.

શરણ, બ્રહ્મસંબંધ, સેવા, અન્યાશ્રય, અસમર્પિત, પુષ્ટિમાર્ગ-નાં ૧૦ મર્મો, બહિર્મુખતા અને તેની નિવૃત્તિ વગેરે વિષયો સચોટ રીતે સમજવા હોય તો જ વાંચજો.

સહાયકો

પારાયણ શેઠ શ્રી માધવજી પોપટવાડી, મુંબઈ.	સદ્ગત હરિજીવનદાસ પુરુષોત્તમદાસ સ્મારક ફંડના ટ્રસ્ટીઓ, અમદાવાદ.	ભગવદ્ધર્મપરાયણ શેઠ નરોત્તમદાસ કહાનદાસ કરીઆણાના વેપારી, નવા માધવપુરા-અમદાવાદ.

સંવત ૧૯૯૨.] [પ્રત ૨૦૦૦.

બે આના.

સો નકલના દશ રૂપીઆ.

૧૨૭૩૪

મનોરથ.

શ્રીહરિરાયમહાપ્રભુના વચનસુધા–સાગરમાંથી ચાર બિંદુરૂપ ચાર ગ્રંથોને વિસ્તારપૂર્વક સરલ ગુજરાતી ભાષામા પ્રકટ થયલા જોઈને ખચિત જ વૈષ્ણવોને આનંદ થશે. અનુભવ શિખવે છે કે, સંપ્રદાયનું માર્મિક જ્ઞાન જો પ્રાપ્ત કરવું હોય તો શ્રીમદાચાર્યજીમહાપ્રભુજી અને એઓશ્રીના મહાનુભાવી શ્રીગોસ્વામિબાલકો તેમજ સેવકોના પ્રાચીન ગ્રંથોનું પઠનપાઠન, મનન કે પ્રવચન પ્રારંભવું રહ્યું. અંતઃકરણ સુધી પ્રવેશવાનું સામર્થ્ય આધુનિકવાણીમા ક્યાથી હોય ? તેથી જ આ ગ્રંથમાલાનો પ્રાદુર્ભાવ થયો છે.

શ્રીહરિરાયમહાપ્રભુના નાનામોટા સેંકડો ગ્રંથો છે. સંપ્રદાયના અનેક સિદ્ધાંતો ઉપર અદ્ભુત પ્રકાશ આપનારા એ સર્વ ગ્રંથોને એક માલામા ગુંથવાનો મનોરથ છે. લગભગ પંદરથી વિશ ભાગો પ્રકટ થાય તેટલું સાહિત્ય છે. છપાયલું નહિ છપાયલું બધું સાહિત્ય આ ગ્રંથમાલામા આવી જાય એ અભિલાષા છે. શરૂઆતના ભાગમા 'નિરૂપણાત્મક' ગ્રંથો આવશે. પણ મનોરથ સફળ કરવો એ તો ભગવદિચ્છાધીન વાત છે. તેમાએ વળી જો વૈષ્ણવો સહાય કરે તો કંઈ મુશ્કેલ નથી.

ઉદારાત્મા, ભગવદ્ધર્મપરાયણ **શેઠ ધરમસી માધવજી ઠાકરસીએ** આ ભાગની **પાંચસો નકલો** વિનામૂલ્ય વહેંચવા પડતર ભાવે લીધી છે. તેમ જ અમદાવાદ નવામાધવપુરાના સુપ્રસિદ્ધ કરીઆણાના વ્યાપારી ભગવદ્ધર્મપરાયણ **શેઠ નરોત્તમદાસ કહાનદાસે ચારસો** નકલો સ્વીકારી છે.

વળી સદ્ગત શેઠ હરિજીવનદાસ પુરુષોત્તમદાસ સ્મારક ફંડના કર્તવ્યપરાયણ ટ્રસ્ટી સાહેબોએ પણ યોગ્ય મદદ આપી છે.

શ્રીહરિરાયમહાપ્રભુજીનુ સવિસ્તર જીવનચરિત્ર તથા ચિત્ર અને હસ્તાક્ષર વગેરે હવે પછીના ભાગોમાં આપવાની ઇચ્છા છે. આ કાર્યને વૈષ્ણવો જેમ જેમ અપનાવતા જશે તેમ તેમ કંઇ ઓર જ આનંદ-જનક સાહિત્ય બહાર પડશે.

શ્રીવિઠ્ઠલેશમહામહોત્સવ. સં. ૧૯૮૨. **વસંતરામ શાસ્ત્રી.**

॥ श्रीनटवरवपुर्जयति ॥

શ્રીહરિરાયવચનામૃત.

(ભાગ પહેલો.)

પુષ્ટિમાર્ગના સિદ્ધાંતો.

જે માર્ગમાં જે જીવનો અંગીકાર થયો હોય તે જીવે તે માર્ગનું સ્વરૂપ અવશ્ય જાણવું જોઈએ એટલા માટે જે જીવોને અંગીકાર પુષ્ટિભક્તિમાર્ગમાં થયેલો છે, તેમણે પોતાના પુષ્ટિભક્તિમાર્ગનાં શરણ એટલે શું, સમર્પણ અને સેવા એનું સ્વરૂપ શું વગેરે જાણવું જોઇએ. એ જણાવવા માટે શ્રીહરિરાયજીએ **स्वमार्गीयशरणसमर्पणसेवादिनिरूपण** નામનો એક ગ્રંથ પ્રકટ કરેલો છે. એ ગ્રંથનાં શ્રવણમનનથી સ્વમાર્ગવિષયના સર્વ સંદેહો ટળી જતા હોવાથી એ ગ્રંથનું સરલ ભાષાંતર પહેલું આપવામાં આવે છે.

હવે જેનો અંગીકાર પુષ્ટિભક્તિમાર્ગમાં થયેલો છે એવા નિજ જનોને બોધ થવા માટે, સૂક્ષ્મ રીતે વિચાર કરીને આ સ્વમાર્ગનો સર્વ પ્રકાર સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે. ૧.

ઉપર પ્રમાણે, શ્રીહરિરાયજી ગ્રંથ રચવાની પ્રતિજ્ઞા કરીને પુષ્ટિભક્તિમાર્ગમાં શું શું જાણવાનું છે, તે જણાવવા માટે પુષ્ટિમાર્ગના સર્વ સિદ્ધાંતોનો સંગ્રહ સૂક્ષ્મ રીતે કરે છે. પોતે જે માર્ગમાં પ્રવેશ કરેલો હોય તે સ્વમાર્ગ

કહેવાય. પુષ્ટિમાર્ગમાં જેમનો પ્રવેશ થયો હોય તેમનો સ્વમાર્ગ તે પુષ્ટિમાર્ગજ છે. જ્યાંસુધી પુષ્ટિમાર્ગનું બધું સ્વરૂપ ટુંકમાં સમજાવવામાં આવે નહિ ત્યાંસુધી તેમાં જાણવાનું શું છે તેની ખબર પણ પડે નહિ. માટે શ્રીહરિરાયજી પહેલા સાત શ્લોકમાં પુષ્ટિમાર્ગના બધા સિદ્ધાંતો સૂક્ષ્મમાં સમજાવી દે છે.

સિદ્ધાંતોનું સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ.

શ્રીકૃષ્ણઃ શરણં મમ એ અષ્ટાક્ષરમંત્રવડે નામગ્રહણ કરીને, શરણે જઇને અને બ્રહ્મસંબંધમંત્ર વડે શ્રીગુરુદેવદ્વારા સર્વસમર્પણ કરીને સેવા કરવી. બ્રહ્મસંબંધ થયાથી સેવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે, માટે બ્રહ્મસંબંધ થયા પછી અવશ્ય સેવા કરવી. સેવા કરી ક્યારે સાર્થક થઈ કહેવાય કે જ્યારે દેહ, ગૃહ, ધન વગેરેનો ઉપયોગ પ્રભુની સેવા વિના બીજે સ્થલે ન થાય. દેહ વગેરેનો બીજે વિનિયોગ ન થવા માટે શરીરથી અને ધનથી પ્રભુની સેવા કરો, એ પ્રમાણે તનથી અને ધનથી સાધનસેવા કરતાં ફલસ્વરૂપ માનસી સેવા સિદ્ધ થશે. એ માનસી સેવા આ માર્ગમાં ફલરૂપ છે એમ સમજવું. ૨-૩.

હવે સેવાના પ્રકાર અને અને ફલના સૂક્ષ્મ ભેદો ઉપદેશે છે.

[illegible]

ત્રણ પ્રકારના છે. ઉત્તમ[1], મધ્યમ અને કનિષ્ઠ. એ ત્રણે અધિકારીના ભેદથી માનસી સેવાનાએ ત્રણ પ્રકારો છે. તે ત્રણ પ્રકારો માનસી સેવામાં આવી જતા હોવાથી ફલરૂપ છે, એટલા માટે જ તે પ્રકારો કહ્યા છે. [2]સેવામાં ત્રણ ફલ છે. ૪.

સેવા તો માનસી એકસરખી જ છે, માટે ફલરૂપ થયા પછી પણ તેવીજ રહેવાની, વિલક્ષણ થશે નહિ. જે સેવા નિરંતર કરવામાં આવતી હોય તે જ સેવા પ્રભુની કૃપાથી ફલરૂપ બને છે, એટલે સેવામાં કાંઈ તફાવત પડતો નથી. એટલામાટે સેવાના બધા પ્રકારો ફલરૂપ છે, કેમકે આ પ્રકારો ફલરૂપ માનસી સિદ્ધ થયા પછી થાય છે. ૫.

પ્રભુએ જેવું વરણ કર્યુ હોય તેવે પ્રકારે સેવા પ્રાપ્ત થાય છે. એટલે કે પ્રભુએ કૃપા કરીને જેવા ઉત્તમ મધ્યમ અથવા કનિષ્ઠ અધિકારનું દાન કર્યું હોય તેવીજ સેવા તે જીવ કરી શકે છે. તે જ સેવા પછીથી ફલરૂપ માનસી થાય છે, માટે ફલરૂપ માનસી સેવા અને તે પહેલાંની સેવા એ

---

૧. ઉત્તમ અધિકારી શ્રીવ્રજસુંદરી જ છે. મધ્યમ અધિકારી એ કે જે માર્ગની રીતિને અનુસરીને ભાવપૂર્વક સેવા કરનારા છે. કનિષ્ઠ અધિકારી પોતાના સ્વાર્થ માટે ભાવ વિના માર્ગની રૂઢિ પ્રમાણે સેવા કરનારા છે.

૨. આ સવિસ્તર જાણવા માટે સિદ્ધાંતમુક્તાવલી અને સેવાફલગ્રંથો ટીકા સાથે વાંચવા જોઇએ.

બન્ને તફાવત સાથે કહેવાય છે. એટલે કે અધિકાર પ્રમાણે જે સેવા ફલરૂપ માનસી બને ત્યારે એ સેવા વિલક્ષણ છે એમ સમજવું. પહેલાંની સેવા જ ફલરૂપ માનસી થઈ જાય. ત્યાર પછી સેવાનાં સ્વરૂપમાં ફેરફાર થઈ જાય છે એમ ભાવાર્થ છે. ૬.

સેવાના એ પ્રકારો [૧]સેવાફલનામના શ્રીમહાપ્રભુજીએ પ્રકટ કરેલા ગ્રંથથી સમજી લેવા. સેવાનાં ત્રણ ફલ છે. એક તો લોકમાં કોઈ પણ સ્થલે ન જોવામાં આવે તેવું અલૌકિક અદ્ભુત સામર્થ્ય, બીજું ફલ સાયુજ્ય છે. શ્રી-પુરુષોત્તમની સાથે તે સ્વરૂપે જોડાવું તે, પુરુષોત્તમમાં લીન થવું તે પણ સાયુજ્ય છે. વૈકુંઠ આદિ લોકમાં દિવ્ય શરીર મળે તેથી પણ સેવાનો અધિકાર મળે છે. સેવાનો અધિકાર વૈકુંઠમાં દેહ મળવાથી પ્રાપ્ત થઇ શકે છે. ૭.

આ પુષ્ટિમાર્ગમાં સૂક્ષ્મ રીતે જો સંગ્રહ કરવામાં આવે તો આટલો જ સિદ્ધાંતોનો સંગ્રહ છે. ૮.

શરણે જવાનો પ્રકાર.

જીવ જ્યારે શરણે જાય છે, ત્યારે પ્રભુ તેનો અંગી-કાર પુષ્ટિભક્તિમાર્ગમાં કરે છે, માટે પહેલાં પ્રભુને શરણે જવું જોઈએ. પ્રભુ પણ ગીતામાં આજ્ઞા કરે છે કેઃ–

૧ શ્રીહરિરાયજીએ પણ स्वमार्गीयसेवाफलरूपनिर्णय નામનો સ્વતંત્ર ગ્રંથ રચ્યો છે, તે પણ વાંચવાથી રહસ્ય સમજી શકાશે.

'[1]સર્વ ધર્મોનો પરિત્યાગ કરીને મારે એકને શરણે આવ' આ શરણુ તે આ સંપ્રદાયમાં શ્રીવલ્લભ-કુલના બાલકના મુખારવિંદથી श्रीकृष्णः शरणं मम એ અષ્ટાક્ષરનું ગ્રહણુ કરવું એ જ છે. એનો પ્રકાર શ્રીહરિરાયજી પંદર શ્લોકથી વર્ણવે છે.

તેમાં પહેલાં જેની શરણાગતિ સિદ્ધ થયલી છે, એટલે કે જે જીવ પ્રભુને શરણે ગયેલો છે, તેણે શું કરવું જોઇએ તે કહેવામાં આવે છે. શરણે ગયેલો કોણુ સમજવો કે જે શ્રીમહાપ્રભુજીના માર્ગના ગુરુ-દ્વારા શરણે ગયેલો હોય શ્રીમહાપ્રભુજી આપ પુષ્ટિભક્તિમાર્ગના આચાર્ય છે. આપનો માર્ગ તે પુષ્ટિભક્તિમાર્ગ છે. એ માર્ગના ગુરુ શ્રીમહાપ્રભુ-જીનાજ વંશમાં પ્રકટ થયેલા મહાનુભાવી શ્રીગોસ્વામિબાલકો છે, માટે પરંપરાથી અને માર્ગમર્યાદાને અનુસરીને તેમના દ્વારા પ્રભુને શરણે જાય તે શરણે ગયલા કહેવાય.

શરણે ગયા પછી શું શું કરવું તે જણાવે છે.

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે શરણે ગયા પછી અને પ્રભુએ શરણે લીધા પછી, પોતાના સ્વામી, માલીક, નાથ સર્વદુઃખ-હર્તા શ્રીહરિ જ છે, અને હું એમનો સેવક છું; દાસ છું, એવી ભાવના કરવી જોઇએ ભક્તિ એટલે સેવા. સેવાની સિદ્ધિ માટે લોકના વ્યવહારનાં કાર્યો કરવાં અને વેદમાં કહેલા વર્ણાશ્રમના નિત્ય નૈમિત્તિક ધર્મો પણુ આચરવા. ૯-૧૦.

---

१ सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज । गीता.

શું ન કરવું ?

શું કરવુ જોઇએ, તે તો જણાવ્યું. હવે શું શું ન કરવું તે જણાવે છે.

બીજા માર્ગનો આશ્રય ન જ કરવો. પ્રભુ જ્યાં ન બિરાજતા હોય તેવા દેશનો આશ્રય ન કરવો. દાસનો ધર્મ એ જ છે કે જ્યાં પોતાના સ્વામી હોય ત્યાં જ રહેવું જોઇએ, માટે પ્રકટ સ્વરૂપે પ્રભુ જ્યાં દર્શન ન આપતા હોય, તે દેશનો સ્વપ્ને પણ આશ્રય કરવો નહિ. પોતાના પ્રભુની સેવા ત્યજીને, મારૂં આ તીર્થથી કલ્યાણ થશે એમ સમજીને તીર્થનો પણ આશ્રય કરવો નહિ. એટલે ભગવાનને છોડીને તીર્થમાં જ રહેવાથી મારૂં કલ્યાણ થશે, એમ માનીને તીર્થનો આશ્રય કરવો નહિ. વળી અભિમાનથી હું જ કર્તા છું, જે કરૂં છું તે હું જ કરૂં છું એમ ન માનવું. વૈદિક, તાંત્રિક મંત્રો ઉપર પોતાનો બધો આધાર રાખવો નહિ. મંત્રોથી પ્રભુ મને મળશે એમ ધારીને તે મંત્રોનો આશ્રય કરવો નહિ. તેમ જ યજ્ઞયાગાદિક કર્મ કરીશ તો જ પ્રભુ મળશે એમ માનીને બીજા કર્મોનો આશ્રય ન કરવો. ૧૧ા.

ઉપર એમ કહેવામાં આવ્યું કે સર્વ ધર્મનો ત્યાગ કરવો, કોઇનો આશ્રય કરવો નહિ, એમ કરવાથી તો દોષ લાગે, કેમ કે જયારે સર્વનો ત્યાગ થાય ત્યારે દોષ લાગ્યા વિના કેમ રહે ? એ સંશય પ્રાપ્ત થતાં આપશ્રી આજ્ઞા કરે છે.

ચાર પુરુષાર્થો.

બધા દોષોની નિવૃત્તિ થઈ જવા માટે પ્રભુની સેવા પ્રભુનું સ્મરણ કરવું. પ્રભુમાં જ ધર્મની દૃષ્ટિ કરવી. ઉપર બતાવેલા દોષનો નાશ થવા માટે ધર્મસ્વરૂપ પ્રભુ શ્રીહરિ જ છે એમ સમજવું. શ્રીહરિ વિના બીજો કોઇ આશ્રય નથી, બીજો કોઇ ધર્મ નથી, એમ સમજવું. બીજા ધર્મો ઉપરથી આસક્તિ ઉઠી જાય તો પણ સર્વ દોષો ચાલ્યા જાય. મુખ્ય ધર્મરૂપ પ્રભુ જ છે, એમ દૃઢ થઈ ગયા પછી બીજાનો આશ્રય વગેરે છોડવાથી કોઇ પણ દોષ લાગે નહિ. દોષની નિવૃત્તિ થવા માટે શ્રીહરિને ધર્મસ્વરૂપ જોવા એટલે કૃતાર્થતા છે. ૧૨.

પ્રભુમાં ચાર પુરુષાર્થમાંના ધર્મરૂપ પુરુષાર્થની બુદ્ધિ થવા માટે ઉપર કહ્યું. હવે અર્થરૂપ પુરુષાર્થ પણ શ્રીહરિ છે, તે આપશ્રી બતાવે છે. પુરુષાર્થ ચાર પ્રકારના છે. ધર્મ, અર્થ, કામ, અને મોક્ષ. ધર્મરૂપ પ્રભુ જ છે, તે ઉપરના બધા શ્લોકથી સિદ્ધ થયું. હવે અર્થરૂપ જે બીજો પુરુષાર્થ છે, તે પણ શ્રીહરિસ્વરૂપ જ છે, એમ આજ્ઞા કરે છેઃ–

'પ્રભુ પોતાની ઇચ્છાથી જ સર્વ કરશે' એ સિદ્ધાંત દૃઢ કરવો તે વિવેક. વિવેક ધૈર્ય અને આશ્રય એ પ્રાપ્ત ન થયા હોય તો દીનતાથી એમ સમજવું કે પ્રભુ અર્થરૂપ છે. અર્થ નામનો બીજો પુરુષાર્થ પણ મારા પ્રભુ જ છે એમ સમજવું.

'ભક્તો પાસે પ્રભુને પ્રસન્ન કરવાનું કાંઈ પણ સાધન હોય તો તે માત્ર દીનતા જ છે,' એમ શ્રીમહાપ્રભુજી શ્રીસુબોધિનીજીમાં આજ્ઞા કરે છે. વિવેક, ધૈર્ય, ભક્તિ વગેરેથી રહિત અને પાપ કરવામાં આસક્ત થયેલા એવા મને શ્રીકૃષ્ણ જ શરણરૂપ છે, એટલે સર્વાંશે દુષ્ટ એવા જીવને શ્રીકૃષ્ણ વિના બીજા કોણ શરણે લે ?

ત્રીજો પુરુષાર્થ કામ છે, માટે તે પુરુષાર્થરૂપ પણ પ્રભુ છે, એમ આજ્ઞા કરે છે:–

દરેક જીવને સુખની અને આનંદની ઈચ્છા થાય છે. મને સુખ કેમ મળે અને તે કાયમ કેમ રહે, તેવો આનંદનો લહાવો કેવી રીતે હું લઈ શકું, એવી કામના દરેકના મનમાં થાય છે, અને તે માટે જીવ અનેક પ્રયત્નો કરે છે. પણ તે બધા નકામા છે. પોતાની એ કામના સફળ કરવા માટે પૂર્ણ આનન્દ સ્વરૂપ શ્રીહરિ જ સમર્થ છે, એમ જાણવું જોઈએ. જે પોતે આનંદથી પૂર્ણ હોય તે જ આનંદ મેળવવા માટે થતી કામનાઓ પૂરી શકે. પ્રભુ વિના બીજું કોઇ પૂર્ણાનન્દ નથી એમ જાણીને, તેજ બધી કામના પૂરશે એમ નિશ્ચય કરીને કામરૂપ પુરુષાર્થ પણ શ્રીહરિ જ છે, એમ જાણવું. ૧૩.

મોક્ષરૂપ પણ પ્રભુ જ છે, એમ આજ્ઞા કરે છે:–

સાધનો કરવાથી મોક્ષ થતો નથી. કેમકે શ્રીહરિ જ મોક્ષસ્વરૂપ છે. તે શ્રીહરિના દાસ થઇ જઇએ તો મોક્ષ જ

મળી ગયો એમ સમજી લેવું. જ્યારે એ દયાલુ પ્રભુ કૃપા કરીને પોતાના દાસ તરીકે જીવનો અંગીકાર કરે, ત્યારે ભાગવદીયપણું પ્રાપ્ત થઈ જાય. તે પ્રાપ્ત થતાં મોક્ષ મળી જ ગયો એમ સમજવું. સદાનંદ શ્રીકૃષ્ણના દાસાનુદાસ અનુચરો મોક્ષની આકાંક્ષા કદાપિ રાખતા જ નથી. સારાંશ કે પ્રભુના દાસ થવું એ જ મોક્ષ છે. અને મોક્ષરૂપ પુરુષાર્થ પ્રભુ છે એમ જાણવું તે જ ખરૂં જ્ઞાન છે. ૧૩ા.

સાધન પણ શ્રીકૃષ્ણ.

દેશ વગેરે સાધનો અને ચાર પ્રકારના પુરુષાર્થો પણ શ્રીકૃષ્ણ જ છે એમ શ્રીહરિરાયજી આજ્ઞા કરે છેઃ—

દેશ વગેરે સાધનરૂપ શ્રીકૃષ્ણ જ છે એમ ૧૧-મા અને બારમા શ્લોકથી સિદ્ધ કર્યું છે. બીજા માર્ગનો આશ્રય ન કરવો એમ આપશ્રીએ ૧૧-મા શ્લોકમાં કહ્યું છે. તેથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે કલિકાલ મહાદોષયુક્ત છે, અને તેના દોષ સર્વને લાગે છે. માટે તેમાં ઉત્પન્ન થયેલા બીજા દોષવાળા માર્ગ કરતાં આ નિર્દોષ પ્રભુના નિર્દોષ ભક્તિ માર્ગમાં જ રહેવું એ વિશેષ કલ્યાણકારક છે. એ ઉપરથી એમજ સમજવું કે ભક્તિમાર્ગમાં પ્રભુનું શરણ લેવામાં કાળ બાધ નથી કરતો, કેમ કે એ કાલરૂપસાધન શ્રીહરિજ થાય છે, બીજા દેશનો આશ્રય ન કરવો એમ કહેવાથી દેશરૂપ પણ પ્રભુજ છે. અને બધું શ્રીહરિજ કરે છે એમ કહેવાથી કર્તા પણ શ્રીકૃષ્ણ જ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. તીર્થનો આશ્રય ન કરવો એથી સાબીત થયું કે, દ્રવ્યરૂપ સાધન પ્રભુજ છે,

માટે તેનો આશ્રય કરવો. મંત્રનો આધાર ન રાખવો એમ કહેવાથી મંત્રરૂપ સાધન પણ શ્રીકૃષ્ણ જ છે એમ સિદ્ધ થયું. બીજા કર્મોનો આશ્રય ન કરવો પણ પ્રભુની સેવા તે કર્મ છે એમ માનવું એમ કહેવાથી કર્મરૂપ સાધન પણ શ્રીકૃષ્ણ જ છે એમ સાબીત થાય છે. એ પ્રમાણે ૧૧-૧૨-૧૩ શ્લોકમાંથી એ રહસ્ય નિકળે છે કે, દેશ, કાલ, દ્રવ્ય, કર્તા, મંત્ર અને કર્મ એ છ સાધનો* દોષવાળાં થઇ ગયેલાં છે, પરંતુ ભક્તિમાર્ગ નિર્દોષ પ્રભુનો નિર્દોષ માર્ગ હોવાથી તે માર્ગનો આશ્રય કરતાં, એ છ સાધનરૂપ શ્રીકૃષ્ણ જ છે એવો દૃઢ નિશ્ચય થતાં સર્વ દોષો દૂર થઇ જાય છે. તેમજ ચાર પુરુષાર્થરૂપ શ્રીકૃષ્ણ જ છે એ પ્રમાણે પ્રયાસપૂર્વક નિરંતર મનમાં સ્મરણ કરવું કે મારાં સર્વસાધનરૂપ અને મારા સર્વપુરુષાર્થરૂપ સદાનંદ શ્રીકૃષ્ણ જ છે. ૧૪–૧૫.

કેમ બચશો ?

હવે બાધક વસ્તુથી કેવી રીતે બચવું, એ આપશ્રી આજ્ઞા કરે છેઃ—

---

* સાધનો છ પ્રકારના છે. દેશ, કાલ, દ્રવ્ય, કર્તૃ, મન્ત્ર, કર્મ. એ છ સાધનો જયારે શુદ્ધ હોય તો જ મોક્ષ સિદ્ધ થાય છે. આ સમયમાં દેશ પણ દોષવાળો છે, તેમજ સમય વગેરે પણ દુષ્ટ છે, માટે ભક્તિમાર્ગનો જ આશ્રય કરવો; તેનો આશ્રય કરવાથી એ પ્રભુ જ સાધનરૂપ બની જાય છે. પ્રભુ નિર્દોષ છે, એટલે એ સાધનો પણ નિર્દોષ થાય છે.

પ્રભુનું શરણ ગ્રહણ કર્યા પછી પ્રાયશ્ચિત્ત વગેરેમાં બુદ્ધિ રાખવી નહિ. મતલબ કે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાથી જ હું પવિત્ર થઇશ, એવી ભાવના શરણે ગયા પછી રાખવી નહિ. સર્વ દોષો ઘણા પ્રમાણમાં પણ પ્રાપ્ત થયા હોય અને તે દૂર કરી શકાય તેવા ન પણ હોય, તોપણ મારું શરણ માત્ર શ્રીહરિ જ છે એમ સ્મરણ કરવું. એથી એમ નિશ્ચય કરવો કે પ્રભુનું શરણ લીધા પછી પણ જો નાના કે મોટા દોષ આવી પડે, તો તેને દૂર કરવા માટે પ્રાયશ્ચિત્તો ન આચરતાં, પ્રાયશ્ચિત્તથીજ મારા દોષ દૂર થશે એમ ન માનતાં, પ્રભુને હું શરણે છું, સર્વ દોષથી રહિત એવા માર્ગમાં પ્રભુએ મારો અંગીકાર કર્યો છે, એમ સ્મરણમાં લાવવું. શ્રીમહાપ્રભુજીએ એટલા માટે જ આજ્ઞા કરી છે કે: " અશક્ય હો અથવા સારી પેઠે શક્ય હો, પણ સર્વથા પ્રભુ જ મારૂં શરણ છે " એ ચુકવું નહિ. ૧૬-૧૭.

બાધક શું છે ?

શરણ સિદ્ધ થયા પછી શું શું કરવું તે સૂક્ષ્મમાં જણાવીને, હવે બાધક થઇ પડે તેવાં કાર્યોની સૂચના કરે છે:-

અન્યાશ્રય એટલે પોતાના સ્વામી પ્રભુ વિના બીજા કોઇનો આશ્રય કરવો તે. એવો અન્યાશ્રય કદાપિ ન જ કરવો. અર્થાત્ પોતાના પ્રભુ વના બીજા કોઇનો આશ્રગ કદાપિ ન કરવો. શ્રીમહાપ્રભુજી પણ આજ્ઞા કરે છે કે, અન્યાશ્રય કદાપિ કરવો નહિ કેમ કે તે સર્વથા બાધ કરનારો

છે. શ્રીગુંસાઇજી પણ આજ્ઞા કરે છે કે:-' અન્ય દેવતાઓના સંબંધનો ગંધ પણ ગળાને બાધા કરે છે, અર્થાત્ ગળુ કપાવે છે. પોતે પોતાની ઇચ્છાથી બીજે સ્થળે જવું નહિ. જ્યાં પોતાના સ્વામી બિરાજતા ન હોય ત્યાં જવું નહિં જેમ સ્રી પોતાની ઇચ્છા મુજબ સ્વચ્છંદપણે પોતાના પતિનું ગૃહ છોડીને બીજે સ્થળે જતી નથી, તેમ પોતાના સ્વામીનું ગૃહ છોડીને બીજે સ્થળે પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે જવું નહિં તેમજ બીજે ઠેકાણે જઇને પ્રાર્થના કરવી નહિ. કોઈપણ મુશ્કેલી આવી પડે તો બીજાની પાસે તે મુશ્કેલી દૂર કરવા માટે પ્રાર્થના કરવી નહિ. વધારે તો શું પણ પ્રભુ પાસેએ પ્રાર્થના કરવી નહિં. પ્રભુ સર્વ વ્યાપક છે; અંતર્યામી છે, તો આપણા મનની વાત શું નથી જાણતા? આપણાં દુ:ખો શું નથી સમજતા? પ્રભુ બધું જાણે છે, સમજે પણ છે, તો આપણાં દુ:ખો પોતેજ દૂર કરશે, એમ માનીને પણ પ્રભુ પાસે પ્રાર્થના કરવી નહિ વળી એ કરુણાના નિધિએ આપણને ઉત્તમોત્તમ ફલ આપવાનો સંકલ્પ કર્યો હોય, અને એ પ્રભુ દુ:ખો દઇને આપણી પરીક્ષા પણ કરતા હોય, અને એ વખતે ધીરજ ન રાખતાં જીવ બુદ્ધિથી કાંઈ પ્રાર્થના કરીને દ્રવ્ય, ઘરબાર જેવી તુચ્છ વસ્તુ માગી લઇએ તો પ્રભુ તો તે પણ આપશે જ, પણ તેથી ઉત્તમોત્તમ ફળ મળવાનો લાભ જતો રહેશે, અને એટલા જ ફળથી એ જીવ પોતાને કૃતાર્થ માને છે

એમ માનીને સાધારણ ફળ તરત જ પ્રભુ આપશે અને મુખ્ય ભજનાનંદનું દાન કરશે નહિ; માટે પ્રભુપાસે પ્રાર્થના કરવી નહિ, પોતાના સ્વામી અંતર્યામી છે, સર્વ જાણે છે, એ વાતમાં સંદેહ હોય તો જ પ્રાર્થના થઇ શકે અને એ વાત ચોક્કસ રીતે બુદ્ધિમાં દઢ થઇ હોય કે પ્રભુ સર્વ-સમર્થ છે તો કોઇપણ દિવસે પ્રાર્થના કરવાની ઇચ્છા જ ન થાય. શ્રીમહાપ્રભુજી પણ એ જ આજ્ઞા કરે છે. ૧૮.

પ્રભુમાં આવશ્વાસ ન કરવો તે ઉપદેશે છેઃ—

પોતાના સ્વામીમાં કોઇ દિવસ અવિશ્વાસ ન લાવવો. રાવણના પુત્ર ઇંદ્રજીતે હનૂમાનજીને બાંધવા માટે બ્રહ્માસ્ત્ર મોકલ્યું, અને તેને માન આપી હનૂમાનજી બળીયા છતાં બંધાયા. પછી રાક્ષસોએ બ્રહ્માસ્ત્રની ઉપર હનૂમાનજીને સખ્ત રીતે બાંધવા માટે મોટાં દોરડાં શરીરે લપેટયાં. ઇદ્રજીતે વિચાર કર્યો કે આ મૂર્ખ રાક્ષસોને બ્રહ્માસ્ત્રનાં બળનો કાંઇ ખ્યાલ ન આવ્યો, અને તેના ઉપર દોરડાં બાંધી બેઠા! હવે બ્રહ્માસ્ત્રનું બળ ચાલ્યું ગયું અને હવે બીજું શસ્ત્ર હનૂમાનને પણ કાંઇ કરી શકશે નહિ. આ દૃષ્ટાંતથી એમ સમજવું કે ગમે તેમ થાય તો પણ આપણા પ્રભુ ઉપર અવિશ્વાસ લાવવો નહિ. તે જે કરે છે તે સારૂ કરે છે એમ દઢ નિશ્ચય રાખવો. લૌકિક અને વૈદિક કાર્યોમાં આસક્તિ રાખવી નહિ. લૌકિક કાર્યો કરીને મને યશ મળશે, મારી

કામના થશે એવી પણ ઇચ્છા રાખવી નહિ, તેમજ વૈદિક કાર્યો કરીને સ્વર્ગ મળશે એવી પણ ફલની ઇચ્છા રાખવી નહિ. ૧૯.

લૌકિક વૈદિક.

લૈકિક વૈદિક કાર્ય કેવી બુદ્ધિથી કરવાં, તે જણાવે છેઃ-

લૌકક વૈદિક ન છુટકે કરવાં પડે તો તે કરવાં. પણ કાર્ય કરતી વખતે તેમાં આસક્ત થવું નહિ. જેમ કોઈ મજૂર ગમે તેવો કિમતી માલ લઈ જતો હોય, પણ તે માલ સાથે તેનો જેમ કાંઇ સંબંધ નથી, તે તો માત્ર તેને ભાર જ સમજે છે, તેમ તે કાર્યોને બોજારૂપ ગણીને કરવાં. બધે સ્થળે મમતાનો ત્યાગ કરવો. જેમ મજૂર પોતે ઉપાડેલા બોજામાં મમતા-મારાપણું-માની બેસે તો દુઃખી થાય, તેમ તે લૌકિક વદિક કાર્યોમાં મમતા રાખવી નહિ; અને એવી રીતે એ કાર્યો ઠીકઠીક સાધી લેવાં. જેમ મજૂરને પોતાના માથેનો બોજો ઠેકાણે પડયા વિના ચેન પડતું નથી, તેમ એ કાર્યરૂપ બોજો બરાબર સાધીને સંતોષ માનવો. પોતે અલગ રહીને કાર્ય કરવું. ૨૦.

હૃદયમાં લોભ ન કરવો. દ્રવ્યનો લોભ થવાથી તેની પ્રાપ્તિ માટે અનેક પ્રયત્નો કરવા પડે છે; અનેક પ્રવૃત્તિઓમાં જોડાવું જોઇએ છે, અને તેથી પ્રભુની સેવાથી વિમુખ થવું પડે છે, માટે લોભ કદી કરવો નહિ. જે આવી મળે

તેમાં સંતોષ માનવો. પ્રભુએ જેટલું આપ્યું હોય તેમાં સંતોષ માનીને તે ધનનો વિનિયોગ પ્રભુની સેવામાં કરવો. અથવા તો પ્રભુની સેવામાં લોભ ન કરવો'; એટલે કે પરાત્પર પૂર્ણ પુરુષોત્તમ ઉત્તમ પદાર્થના ભોક્તા છે, માટે એમની સેવા માટે જે પદાર્થો આવશ્યક હોય તે ઉત્તમમાં ઉત્તમ લઈ આવીને અંગીકાર કરાવવા, તેમાં દ્રવ્યની કરકસર કે લોભ કરવો નહિં. પ્રભુની ઇચ્છાથી જે મળ્યું હોય તેનાથી પ્રભુની સેવા કરવી. ૨૦॥.

શરણના જે ધર્મો હોય તે સિદ્ધ થતાં શરણે જવું. ઉપર જે ધર્મો બતાવવામાં આવ્યા છે, તે શરણે ગયલા જીવોના ધર્મો છે, શરણે ગયા પછી જીવે શું કરવું એ તેમાં જણાવ્યું છે. શરણે ગયા પહેલાં કેટલાક ધર્મો* સિદ્ધ થવા જોઇએ, અને તે સિદ્ધ થયા પછી શરણે જવું. શ્રીકૃષ્ણના આશ્રયનું પોષણ કરનાર વિવેક અને ધૈર્ય છે. વિવેક એટલે 'શ્રીહરિ પોતાની ઇચ્છા મુજબ કરશે' એમ જાણવું તે, 'બધાં દુ:ખો સહન કરવાં' તે ધૈર્ય. એ બન્ને શ્રીકૃષ્ણનો

* શરણે ગયા પહેલાં શું નિશ્ચય કરવો તે શ્રીહરિરાયજી **स्वमार्गशरणद्वयनिर्णय** નામના ગ્રંથમાં જણાવે છે. 'કલિયુગમાં શુદ્ધ પુષ્ટિભક્તિમાર્ગ આદિ માર્ગ જીવના પોતાના સાધનથી સિદ્ધ થતા નથી. એ ભક્તિ આદિ માર્ગો કલિયુગમાં પ્રભુ કૃપા કરે તો જ સિદ્ધ થાય, માટે પ્રભુને શરણે જવું જોઇએ એમ નિ:સાધનપણું અને દીનતા; એ ધર્મો સિદ્ધ થાય ત્યારે શરણે જવું.

દૃઢ આશ્રય થવામાં નિરંતર કારણરૂપ છે. શ્રીકૃષ્ણના આશ્રયનું નિરંતર પોષણ કરનાર વિવેક અને ધૈર્ય છે, એ વિવેક અને ધૈર્યનું, શ્રીકૃષ્ણ અને તેમના આશ્રયનુ સ્વરૂપ વિવેક ધૈર્યાશ્રયગ્રંથ, કૃષ્ણાશ્રયગ્રન્થ આદિથી સમજવું. પ્રયાસ કરીને વિવેક, ધૈર્ય અને આશ્રયની હૃદયમાં ભાવના કરવી. ૨૧–૨૨.

ઉપર પ્રમાણે વિવેક, ધૈર્ય અને શ્રીકૃષ્ણનો આશ્રય જેને સિદ્ધ થઈ ગયલા છે, તેના ધર્મો સંક્ષેપથી બતાવ્યા. અથવા તો સંક્ષેપથી જ જો કહેવામાં આવે તો શ્રીકૃષ્ણનો આશ્રય કરીને રહેલા જીવનો આ મુખ્ય ધર્મ છે, તે એ છે કે શ્રીમહાપ્રભુજીનો આશ્રય કરીને, શરણે જઈને, શરણ ગયેલાઓના ધર્મો ઉપર પ્રમાણે જાણીને શ્રીકૃષ્ણનો આશ્રય કરવો જોઇએ. ૨૩.

શરણે ગયા પછી શું કરવું?

શ્રીકૃષ્ણનો આશ્રય કર્યા પછી શું કરવું તે આપશ્રી નીચેના પંદર શ્લોકથી જણાવે છે:—

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે શરણધર્મ સિદ્ધ થયા પછી જીવે સમર્પણ કરવું. જીવને બ્રહ્મસંબંધ થાય અને તે સર્વ પ્રભુને સમર્પે અને અહંતામમતા છોડી દે ત સમર્પણ કહેવાય. તે સમર્પણ કર્યા પછી, સમર્પણના સાધન માટે, સમર્પણ સાર્થક થવા માટે શું કરવું જોઈએ, તે કહેવામાં આવે છે. ૨૪.

બ્રહ્મસંબંધથી શો અધિકાર મળે છે, તે જણાવે છે:-

બ્રહ્મસંબંધ-સંસ્કાર.

બ્રાહ્મણના બાલકને વૈદિક કર્મો કરવાનો અને વેદ ભણવાનો અધિકાર જ્યારે તેને ગાયત્રીમંત્રનો ઉપદેશ કરીને યજ્ઞોપવીત (જનોઈ) સંસ્કાર કરવામાં આવે છે ત્યારે મળે છે. ગાયત્રીમંત્રથી યજ્ઞોપવીત સંસ્કાર થયા પછી તે બ્રાહ્મણ બાલક વૈદિક કર્મો કરવાનો અધિકાર ધરાવે છે. એ જ દૃષ્ટાંત પ્રમાણે જીવને જ્યારે બ્રહ્મસંબંધ થાય છે, ત્યારે તે જીવ સેવાનો અધિકારી બને છે. શ્રીવલ્લભકુલદ્વારા બ્રહ્મનો સંબંધ થવો એ એક સંસ્કાર છે. એ સંસ્કાર અલૌકિક છે, અને તે થયા પછી જ સેવા કરવાનો અધિકાર મળી શકે છે, માટે સેવાના સંસ્કારરૂપ બ્રહ્મસંબંધ થયા પછી નિરંતર સેવા કરવી. ગાયત્રીમંત્રનો ઉપદેશ થયા પછી, યજ્ઞોપવીત ધારણ કર્યા પછી, જો બ્રાહ્મણ બાલક સંધ્યાદિક ન કરે તો જેમ બ્રાહ્મણપણાથી ટળી જાય છે, તેમ બ્રહ્મસં-બંધ થયા પછી સેવા ન કરે તો વૈષ્ણવપણું રહે નહિ. માટે બ્રહ્મસંબંધરૂપી સંસ્કાર થયા પછી સેવા અવશ્ય કરવી. જીવમાં, દેહમાં, દેહની સાથે સંબંધ ધરાવતી સર્વ વસ્તુ-ઓમાં બ્રહ્મનો સંબંધ થયલો છે, માટે એ સર્વનો વિનિ-યોગ નિરંતર સેવામાંજ કરવો. ૨૫.

શ્રીમહાપ્રભુજી સિદ્ધાંતરહસ્ય ગ્રંથમાં આજ્ઞા કરે છે કે:—'બ્રહ્મસંબંધ કરવાથી સર્વ દોષો દૂર ચાલ્યા જાય છે, સર્વ લોકોના જીવ અને દેહના સર્વ દોષો નાશ પામે છે,

ફરીથી લાગતા નથી,' એ આજ્ઞા પ્રમાણે પોતાનામાં પણ એવી ભાવના કરવી કે, હું સર્વ દોષથી મુક્ત થઈ ગયલો છું. જીવ પોતે સ્વભાવથીજ દુષ્ટ છે, પરંતુ શ્રીગીતાજીમાં કહ્યા પ્રમાણે પ્રભુ દોષરહિત અને સમ હોવાથી, તેમનો સંબંધ જીવને થવાથી તે જીવપણ દોષરહિત થઈ જાય છે. બ્રહ્મસંબધ થયા પછી કોઈપણ સમયે પ્રભુને સમર્પ્યાવિનાની વસ્તુ પોતાના ઉપયોગમાં કદાપ લેવી નહિ. સેવકનો ધર્મ એ જ છે કે પોતાના સ્વામીની આજ્ઞા વિના કાંઇ પણ કરવું નહિ. પોતાના સ્વામીની આજ્ઞાથી પોતાના સ્વામીના ઉપયોગમાં આવી ગયા પછી જે કાંઈ બચી જાય તે જ પોતાના ઉપયોગમાં લેવું જોઇએ. તેવીજ રીતે પ્રભુને સમર્પ્યા પછી પ્રસાદી અન્ન જ લેવું. અસમર્પિત પદાર્થનું જો ભક્ષણ કરવામાં આવે તો બ્રહ્મસંબંધની ભાવનાનો નાશ થાય. પ્રભુને જે વસ્તુ ન સમર્પાયલી હોય તે વસ્તુ બ્રહ્મસંબંધ વિનાની ગણાય છે. પોતાને બ્રહ્મસંબંધ થયો છે, અને પોતે બ્રહ્મસંબંધ વિનાની વસ્તુને ઉપયોગમાં લે તો બ્રહ્મસંબંધની જે ભાવના છે કે, હું દોષથી રહિત થયો છું, એ ભાવનાનો નાશ થઇ જાય. મતલબ કે દોષવાળો તે જીવ થાય. માટે સર્વથા કોઇપણ સમયે અસમર્પિત અન્ન લેવું નહિ. ૨૬–૨૭.

બધું પ્રભુને સમર્પવું એની સૂક્ષ્મ–બારીક સમજણ આપે છે:—

લૌકિક વ્યવહારના કાર્યોમાં જે વસ્તુ વાપરવાની હોય, વિવાહાદિક કાર્યોમાં, જ્ઞાતિભોજન વગેરે કાર્યોમાં જે વસ્તુ

વાપરવાની હોય તે બધી વસ્તુ પ્રભુને સમર્પણ કરીને પછી તે વસ્તુનો ઉપયોગ કરવો, વેદના યજ્ઞ વગેરે કાર્યોમાં પણ પહેલાં પ્રભુને સમર્પ્યા પછીજ જોઇતી વસ્તુઓ ઉપયોગમાં લેવી, એટલામાટે જ સર્વ કાર્યોમાં પહેલાં પ્રભુને સમર્પણ અવશ્ય કરવું જોઇએ, શ્રાદ્ધાદિક વૈદિક કાર્યોમાં વિષ્ણુને નિવેદન કરેલા અન્નથી બીજા દેવતાઓનું યજન કરવું એમ પદ્મપુરાણમાં કહ્યું છે. શ્રીમદ્ભાગવતમાં તે સિદ્ધાંત પ્રકટ છે. વળી જે વસ્તુ જેવી રીતે સમર્પણ કરવાને યોગ્ય હોય તે વસ્તુ તેવી રીતે સમર્પવી, જેમ વસ્ત્ર વગેરે. તે વિષે વધારે ખુલાસો આગળ આપવામાં આવશે. ૨૮.

યજ્ઞયાગાદિકમાં અને વિવાહાદિકમાં સર્વ પદાર્થો પ્રભુ સમક્ષ ધરવા, અને પ્રભુની આજ્ઞા લીધા પછી યજ્ઞયાગાદિક અને વિવાહાદિક કાર્યો સાધી લેવાં. સેવકનો ધર્મ એ જ છે કે પોતાના સ્વામીને દેખાડયા વિના અને તેની આજ્ઞા થયા વિના કાંઇ પણ કાર્ય સ્વતંત્ર રીતે કરવું નહિ. એજ પ્રમાણે અહીં પણ પ્રભુને નિવેદન કર્યા વિના કોઇ પણ લૌકિક વૈદિક કાર્યો સ્વતંત્ર રીતે ન કરવાં, પરંતુ સર્વ નિવેદન કરીને આપની આજ્ઞા મેળવીનેજ સર્વ કાંઇ કરવું એ સેવકનો મુખ્ય ધર્મ છે, ૨૯॥.

પોતે જે પદાર્થનો ઉપયોગ કર્યો હોય, તે પદાર્થ પ્રભુને સમર્પવો નહિ એમ આપશ્રી આજ્ઞા કરે છે:—

અર્ધભુક્ત એટલે જે પદાર્થ આપણા ઘરમાં હોય, જેમ કે ફલફુલ, વસ્ત્ર વગેરે, તેમાંથી થોડો ભાગ પોતાના વપરાશમાં લીધેલો હોય તો, તે વધેલો બાકીનો ભાગ અર્ધભુક્ત કહેવાય. તે પોતાના વાપર્યા પછી બાકી વધેલો અર્ધભુક્ત પદાર્થ સદાનંદ શ્રીકૃષ્ણને કદાપિ સમર્પવો નહિ એમ નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો છે. શ્રીમહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે કે:–'દેવનાદેવ શ્રીઠાકુરજીને અર્ધભુક્ત કદાપિ સમર્પવું નહિં' આ ઉપરથી અર્ધભુક્ત પ્રભુને ધરવાની શ્રીહરિરાયજીએ ના કહી તેમાં મુખ્ય કારણ પણ સહજમાંજ જાણી શકાય છે. ૩૦.

આ સ્થલે એવો સંશય થાય છે–પહેલાં કહ્યું કે પ્રભુને સમર્પ્યા વિના કાંઇ પણ લેવું નહિ. પ્રભુને ન સમર્પાયલી વસ્તુ ત્યજી દેવી, ત્યારે ઘરમાં જે વસ્તુ આવશે તે પ્રભુને સમર્પાશેજ, પ્રભુને સમર્પ્યા વિના પોતાના ઉપયોગમાં લઈ શકાશે નહિ, જો નહિ લઈ શકાય તો અર્ધભુક્ત એટલે પોતાના ઉપયોગમાં આવી જતાં બાકી રહેલો પદાર્થ પ્રભુને સમર્પવાનો વખત જ ન આવવો જોઇએ. જ્યારે વખત જ નહિ આવે તો પછી એમ કહેવાની શી જરૂર છે કે અર્ધભુક્ત વસ્તુ પ્રભુને ન જ ધરવી? વૈષ્ણવના ઘરમાં દરેક પદાર્થ પ્રભુને નિવેદન કર્યા પછી જ બીજા કાર્યમાં વપરાય છે. પહેલાં વપરાતો જ નથી. પહેલાં વપરાય તો અર્ધભુક્ત થયેલો કહેવાય, અને તે પ્રભુને ન ધરવો એમ

કહેવું પણ યોગ્ય કહેવાય; પરંતુ પ્રભુને સમર્પ્યા વિના કાંઇ લેવુંજ નહિ એમ પહેલાં કહ્યું છે, તેથી પ્રભુને નિવેદન કર્યા વિના વૈષ્ણવો કાંઈ લેતા જ નથી, તો પછી તેમના ઘરમાં અર્ધભુક્ત કોઇ વસ્તુ થશે જ નહિ, અને નહિ થાય તો પછી તે પ્રભુને ન ધરવી એમ શા માટે કહેવું ? જે વસ્તુ અર્ધ-ભુક્ત થવાની ન જ હોય તે પ્રભુને ન ધરવી એમ કહેવાની શી જરૂર છે ? અર્ધભુક્ત વસ્તુ થવાની હોય તો ન ધરવી એમ કહેવું જોઇએ, પણ અર્ધભુક્ત થવાની જ ન હોય તો તેની ના પાડવાની કાંઈ જરૂર જ નથી. આ સંશય પ્રાપ્ત થતાં સમાધાન કરે છે કેઃ—

જો કે અર્ધભુક્ત પદાર્થ જ ન હોવાથી તેનાં સમર્પ-ણનો નિષેધ કરવાની શી જરૂર છે, એ શંકા પ્રાપ્ત થાય છે, તો પણ એક રીતે બારીકીથી જોતાં અર્ધભુક્ત પદાર્થ મળી પણ શકે છે. જેમ કે કોઇ વૈષ્ણવ, બ્રહ્મસંબંધ જેને થયેલો છે એવો કોઇ ભગવદીય, પહેલાં જ પોતે બધું પ્રભુને બ્રહ્મસંબંધ થતી વખતે સમર્પણ કરી દીધું છે, એવું મનમાં લાવીને પહેલાં ઉપયોગમાં નહિ લીધેલો પણ પદાર્થ ઉતાવળથી, ભ્રાંતિથી જો પોતાના ઉપયોગમાં લઈ લે, અને બાકી વધેલો જો પ્રભુને સમર્પવા તૈયાર થાય તો તે ન સમર્પવો એમ રહસ્ય છે. શ્રીમહાપ્રભુજી જે અર્ધ-ભુક્તનો નિષેધ કરે છે, તે ઉપર કહેલી રીત પ્રમાણે થયેલા અર્ધભુક્તનો કરે છે. વસ્તુતઃ અસમર્પિત પદાર્થ ન લેવો

એમ કહેવાથી કોઈ પદાર્થ પ્રભુને સમર્પ્યાવિના લેવાય જ નહિ અને ન લેવાય તો અર્ધભુક્ત, ઉપયોગમાં લીધા પછી બચેલો પદાર્થ પણ ગણાય જ નહિ, તો પછી તે પ્રભુને સમર્પવો કે નહિ, તેવો પ્રશ્ન જ ન ઉઠાવાય; પણ કોઇ વૈષ્ણવ એમ મનમાં માની બેસે કે મેં પહેલાં બધું પ્રભુને સમર્પ્યું છે, હવે પ્રભુને સમર્પવાની શી જરૂર છે, એવી ભ્રાન્તિ તે વૈષ્ણવને થાય અને કોઇ પદાર્થનો પોતે ઉપયોગ કરે અને બાકી વધેલો જો ભગવત્કાર્યમાં વાપરે તો તે વાપરવો નહિ એમ શ્રીમહાપ્રભુજીની આજ્ઞાનું સૂક્ષ્મ ઉંડું રહસ્ય છે, તેથી જ અસમર્પિત અને અર્ધભુક્ત એવા બે ભેદ કરીને તેનો નિષેધ કર્યો છે. ૩૧-૩૨.

સિદ્ધાંતરહસ્ય ગ્રંથમાં અસમર્પિત વસ્તુ વર્જવી અને અર્ધભુક્ત પદાર્થ પ્રભુને ન સમર્પવો એમ જે આજ્ઞા છે, તેનું ઊંડું રહસ્ય શ્રીહરિરાયજી બતાવે છેઃ-

સિદ્ધાંતરહસ્ય ગ્રંથમાં અસમર્પિત વસ્તુ વર્જવી એમ સામાન્ય રીતે આજ્ઞા કરી છે. એટલે કે શેમાં વર્જવી કેવી રીતે વર્જવી, કયા કાર્યમાં વર્જવી એ સ્પષ્ટ નથી, માટે અર્ધભુક્ત પદાર્થ પ્રભુને ન સમર્પવો એમ બીજી વાર આજ્ઞા કરી એમાં અર્ધ એટલે અર્ધા પ્રમાણમાં ભુક્ત એટલે ભોગવેલી વસ્તુ, તે અર્ધભુક્ત કહેવાય છે. ભોગ કરવા લાયક વસ્તુનો ભોગ પ્રભુને તે વસ્તુ સમર્પ્યા વિના કરવો નહિ, એવો પણ આશય છે. ભોગ એટલે ઉપયોગ, મતલબ કે જે

વસ્તુનો પોતે ઉપયોગ કર્યો હોય તે વસ્તુ પ્રભુને સમર્પવી નહિ, તેમ / જે વસ્તુ પ્રભુને સમર્પાયેલી નથી, તેનો ઉપયોગ પોતે પણ કરવો નહિ, એવી રીતના ભેદનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ રહેવાથી ભાવાર્થ સંદેહરહિત થશે એમ જાણવું. ૩૩-૩૪.

પ્રભુને નિવેદન કર્યા પછી તે પદાર્થ પોતાના ઉપયોગમાં કેટલાક લેતા નથી, તેનું કારણ બતાવે છેઃ—

પ્રભુને નિવેદન કરેલા પદાર્થોનું ગ્રહણ કરવું, કારણ કે આ સેવામાર્ગ પૂજામાર્ગથી જુદો છે. સેવામાર્ગમાં પરાત્પર પૂર્ણ પુરુષોત્તમની સેવા છે, માટે નિવેદન કરેલા પદાર્થો પોતાના ઉપયોગમાં લઇ શકાય છે. પૂજામાર્ગમાં એ પુરુષોત્તમના અંશોની, અવતારોની, કલાઓની પૂજા કરવામાં આવે છે, માટે તેમાં નૈવદ્ય લઇ શકાતું નથી. સેવામાર્ગ અને પૂજામાર્ગ એવી રીતે જૂદા હોવાથી પૂજામાર્ગની રીતિ સેવામાર્ગમાં આવી શકે નહિ. દૃષ્ટાંતઃ-પૂજામાર્ગમાં એવું લખ્યું છે કેઃ-'મારી' પાસે ધરેલા દીવાનો ઉપયોગ બીજા કાર્યમાં કરવો નહિ' એમ ભગવાન આજ્ઞા કરે છે, તો તે આજ્ઞા પૂજામાર્ગ માટેની છે, પણ તે સેવામાર્ગમાં લાગુ પડી શકે નહિ. શ્રીમહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે કેઃ-નિવેદન ક્ર્યા પછી તે પોતાના ઉપયોગમાં ન લેવું એમ જે કહ્યું છે, તે પૂજામાર્ગ માટે છે એમ સમજવું, સેવામાર્ગમાં પ્રભુને સર્વ નિવેદન કરવામાં આવે છે, 'પુત્રાદિ, ગૃહ, પ્રાણ વગેરે બધું પ્રભુને નિવેદવું.' વળી 'જે આ

લોકમાં બહુજ ઇષ્ટ હોય, પોતાને અત્યંત પ્રિય હોય, તે સર્વ પ્રભુને અર્પણ કરવું.' વગેરે વાક્યોથી સર્વ સમર્પણ કર્યા પછી પોતાના ઉપયોગમાં તે લઇ શકાય છે, માટે સેવામાર્ગમા પૂજામાર્ગની રૂઢિ સ્વીકારાતી નથી. ૩૫.

જન્મપર્યંત એવી ભાવના થવાથી મનુષ્યોને સર્વ સ્થલે બ્રહ્મસંબંધ થશે, જેમ ગંગાજીથી બીજા જલમાંના દોષો દૂર થાય છે, અર્થાત્ તે જલ ગંગારૂપ થાય છે, તેમ ઉપર કહ્યા પ્રમાણેની ભાવના કર્યાથી મનુષ્યોને સર્વ સ્થલે બ્રહ્મનો સંબંધ થશે એટલે નિર્દોષપણું પ્રાપ્ત થશે. સર્વ રીતે તે દોષરહિત બનશે. ૩૬.

નવરત્ન ગ્રંથમાં જેવા જેવા પ્રકારની ચિંતાઓ શ્રીમહાપ્રભુજીએ નિરૂપણ કરેલી છે, તે નવરત્ન ગ્રંથથી સમજીને કદાપ તે ચિંતાઓ વૈષ્ણવોએ કરવી નહિ એવો નિશ્ચય છે. જે જે ચિન્તાઓ થાય તે ન કરવી. ૩૭.

એ પ્રમાણે બ્રહ્મસંબંધરૂપ સંસ્કાર થયા પછી સર્વ ચિંતાઓથી રહિત થઇને સાક્ષીની પેઠે ભગવાનની કૃતિને જોતાં જોતાં સુખેથી સેવામાં તત્પર થવું. ૩૮

સેવા કેમ કરવી ?

ઉપર પ્રમાણે શરણ અને સમર્પણનું વિવેચન કરીને હવે સેવાવિધિનું નિરૂપણ આપશ્રી કરે છેઃ-

સમગ્ર સેવાવિધિ પણ અનુક્રમે લખવામાં આવે છે. સેવાને અંગે જે જે કાંઇ કરવાનું છે, તે સર્વ લખાય છે.

પહેલાં ઉત્તમ પ્રકારથી મૂર્તિમાં સેવા કરવી એમ કહેવામાં આવે છે. ભગવત્સ્વરૂપની ઉત્તમ પ્રકારથી સેવા કરવી જોઇએ એમ જણાવવામાં આવે છે. ૩૯.

મૂર્તિમાં ભગવાનનું જ્ઞાન, સાકાર ભગવાન મૂર્તિમાં પ્રવેશ કરે છે તેથી થાય છે એમ એક મત છે. અર્થાત્ મૂર્તિમાં ભગવાનનો આવેશ થાય છે. એ આવેશ સાકાર આવેશ છે, કેમ કે મૂર્તિ સાકાર છે. ત્યારે સાકાર મૂર્તિમાં ભગવાનનો સાકાર આવેશ થયેલો હોવાથી મૂર્તિમાં ભગવાનનું જ્ઞાન થાય છે એમ કેટલાક માને છે. ભક્તિ-માર્ગની દૃષ્ટિએ તે માનવાનું નથી, ભક્તિમાર્ગનાં જ્ઞાન પ્રમાણે તો મૂર્તિ પ્રભુસ્વરૂપ છે. મૂર્તિ જુદી છે, અને તેમાં ભગવાનનો જુદો આવેશ થાય છે, એમ માનવાનું નથી. સાક્ષાત્ જ મૂર્તિ દેખાય છે તે પ્રભુસ્વરૂપજ એમ જાણવાનું છે. ૪૦.

પૂજામાર્ગમાં મંત્રવિધિમાં પૂજ્ય દેવતાઓનું અર્ચન થાય છે. વેદમાં જે જે દેવતાઓ માટેના જે જે મંત્રો કહેલા છે, તે તે મંત્રોથી તે તે દેવતાઓનું પૂજન પૂજા-માર્ગમાં કરવામાં આવે છે. પૂજામાર્ગ કરતાં ભક્તિમાર્ગમાં વિશેષ આ છે. મૂર્તિ સાક્ષાત્ પૂર્ણ પુરુષોત્તમ સ્વરૂપ થાય છે. જેમ પારસમણિના સંગથી લોખંડ વગેરે ધાતુ સુવર્ણરૂપ બની જાય છે, તેમ જ મૂર્તિ પણ સાક્ષાત શ્રીકૃષ્ણ સ્વરૂપ થાય છે. એ કારણથી જ ભક્તિમાર્ગમાં સેવા મુખ્યત્વે

કરીને ભાવવડે જ થાય છે, અને એ ભાવવડે એ સ્વરૂપમાં જે કાંઈ સેવા કરવામાં આવેલી હોય તે સાક્ષાત્ શ્રીકૃષ્ણની જ સેવા થઇ, એમ જાણવું. ૪૧-૪૨.

સેવા બે રીતે થાય.

સેવાના ત્રણ પ્રકારો આપશ્રી વર્ણવે છે:—

પ્રભુની સેવા બે પ્રકારની છે. એક સેવા તો સર્વનો ત્યાગ કરીને થઇ શકે છે અને બીજી સેવા સર્વનો ત્યાગ કર્યા વિના થઈ શકે છે, માટે ત્યાગ અને અત્યાગ એવા ભેદથી સેવા બે પ્રકારની છે. વ્યાવૃત્તિ એટલે ગૃહસ્થધર્માનુસાર સર્વ પ્રવૃત્તિ કરવી તે. એ વ્યાવૃત્તિનો ત્યાગ કર્યા પહેલાં અત્યાગદશામાં પણ ત્યાગ કરવાપણું તો છેજ, તે આગળના શ્લોકમાં સ્પષ્ટ કરે છે. ૪૩.

જ્યારે ગૃહસ્થાશ્રમમાં પણ સ્થિત હોય એટલે કે ગૃહસ્થ તરીકેની પ્રવૃત્તિ ચાલુ હોય તો પણ મનથી સર્વનો ત્યાગ કરવો એ ઉત્તમ છે. વ્યાવૃત્તિ છતાં પણ તેમાં આસક્તિ ન રાખતાં પ્રભુમાં મન જોડી દેવું તે મનથી કરેલો ત્યાગ કહેવાય છે અને તે કરવો ઉત્તમ છે. સર્વનો ત્યાગ ન કર્યો હોય તે પક્ષમાં ગૃહસ્થાશ્રમ સાધનમાં અનુકૂલ જોઇએ. એટલે કે સેવાદિક સાધનોમાં સ્ત્રીપુત્રાદિક અનુકૂલ હોવાં જોઇએ. ગૃહમાં રહીને સેવા કરવા માટે સ્વધર્મ વડેજ નિરંતર શ્રીકૃષ્ણનું ભજન કરવું. જો અધર્મ કરે તો

હીન યોનિમાં એનો જન્મ થાય છે, માટે ગૃહમાં રહીને પોતાના ધર્મવડે નિરંતર શ્રીકૃષ્ણસેવા કરવી. ૪૪–૪૫.

ભગવાનની મૂર્તિમાં યથાયોગ્ય પ્રાપ્ત થયેલા દ્રવ્યોવડે શ્રીહરિનું પૂજન કરવું. શ્રીમહાપ્રભુજી નિબંધમાં આજ્ઞા કરે છે કેઃ–'જેવા અને જેટલા ઉપચારો–પદાર્થો મળી આવ્યા હોય, તે વડે શ્રીકૃષ્ણનું ભક્તિપૂર્વક પૂજન કરવું' અર્થાત્ ભક્તિમાર્ગની મર્યાદા પ્રમાણે જે પદાર્થો મળી આવે તે પદાર્થો વડે ભગવાનની પ્રતિમામાં બિરાજતા શ્રીહરિનું પૂજન કરવું. ૪૬.

પૂજનનો પ્રકાર સેવાના પ્રકાર સાથે મેળવીને કહે છેઃ–

પહેલાં તો સ્થાન એટલે મંદિર આદિ અને સિંહાસન આદિ સંપાદન કરીને, અને ભોગ ધરવાની સામગ્રી પણ તૈયાર કરીને શય્યામાંથી શ્રીહરિને જગાડવા. બુહારી મંદિરવસ્ત્ર કરીને પ્રભુને બિરાજવાનું મંદિર, અને સિંહાસન પણ સ્વચ્છ રીતે તૈયાર રાખવું. ભોગ ધરવાની સામગ્રી પણ તૈયાર રાખવી. પછી પ્રભુને જગાડવા. પ્રભુને શય્યામાંથી જગાડીને સવારથી સાયંકાલ પર્યંત બધી સેવા કરો. પ્રાતઃકાળથી સેવાનો અને પૂજાનો જે ક્રમ છે, તે પ્રમાણે કરો. આપશ્રીએ તો પ્રાતઃકાલમાં પ્રારંભમાં સેવાનો ક્રમ કેવી રીતે છે, તે માત્ર સંક્ષેપમાં શરૂઆતના ભાગ તરીકે જણાવીને, એમ આજ્ઞા કરી કે સેવાપૂજાના તે ક્રમ પ્રમાણે તમે સેવાપૂજા કરો. ૪૭.

સેવામાં અને પૂજામાં શો ભેદ છે, તે આપશ્રીએ પ્રથમ જણાવ્યો છે, તો પણ અત્રે તેનું ફરીને વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ કરે છેઃ—

સેવા કરવામાં લૌકિક યુક્તિ જાણવી જોઇએ. જેમ કોઇ લૌકિક બાલક સવારમાં જ્યારે ઉઠે છે, ત્યારે તેની માતા પુત્રસ્નેહને લીધે તે બાળકને માટે આગળથીજ તૈયાર કરી રાખેલા ખાવાના પદાર્થો આપે છે, તેમ પ્રભુમાં બાલ ભાવ રાખીને પ્રભુને જગાડયા પહેલાં ભોગસામગ્રી સ્નેહ-ભાવથી સિદ્ધ કરી રાખવી. એ સેવા કરવામાં લૌકિક યુક્તિ અને સ્નેહ મુખ્ય છે. એ સેવામાં સ્નેહ જ સર્વે નિયમો કરી આપે છે. જેમ માતા પુત્રને સ્નેહથી લાડ લડાવે છે, પાળે છે, પોષે છે, તેમ તે જ ભાવથી પ્રભુની સેવા કરવી. પૂજા કરવામાં આવે છે, ત્યારે તેમાં મુખ્ય શાસ્ત્રના વિધિને માનવામાં આવે છે. શાસ્ત્રમાં ઠંડા જલથી પ્રભુને સ્નાન કરાવવાનું લખ્યું છે, માટે ગમે તેવી શીતકાલની ઋતુમાં પણ પ્રભુને ઠંડા જલથી જ સ્નાન કરાવવું, એમ પૂજા માર્ગમાં છે. ત્યાં વિધિને એટલે શાસ્ત્રમાં જે લખેલું છે, તેને મુખ્ય માનવામાં આવે છે, એટલે વિધિ સ્નેહથી વિરુદ્ધ છે કે, સ્નેહયુક્ત છે, એમ વિચાર કરવામાં આવતો નથી. સ્નેહથી વિરુદ્ધ વિધિને મુખ્ય નિશ્ચય માનીને ભગવાનની પૂજા પૂજામાર્ગીય લોકો કરે છે. ૪૮.

ગુરુ કેવા હોય ?

ગુરુ કેવા કરવા જોઇએ, તેના સંબંધમાં શ્રીમહાપ્રભુજીએ નિબંધમાં જેવી રીતે આજ્ઞા કરી છે, તેવી રીતે શ્રીહરિરાયજી પણ અહિં આજ્ઞા કરે છે:—

ગુરુ ભક્તિમાર્ગને અનુસરનારા હોવા જોઇએ, વળી શ્રીકૃષ્ણની સેવામાં પરાયણ રહેનારા જોઇએ તેમજ શ્રીભાગવતનાં તત્ત્વને જાણનારા અને દંભ–ડોળ કરવો વગેરેથી રહિત એવા નર, તે ગુરુ કહેવાય. ૪૯.

ઉપર જણાવેલા ગુરુ ન મળે તો કેમ કરવું, તે આપશ્રી જણાવે છે:—

ઉપર જણાવેલા સદ્‌ગુરુ ન હોય તો તેવા સદ્‌ગુરુએ જે ઉપદેશ કરેલો હોય તે પ્રમાણે ચાલવાથી સર્વ કાર્ય સિદ્ધ થશે જ. અર્થાત્ ઉપર જેમનું સ્વરૂપ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તેવા ગુરુના અભાવમાં એવા ગુરુએ જે ઉપદેશ આપેલો હોય તે જ નિયમ રૂપ છે એમ માનવું. નિયમમાં રાખનાર ગુરુ ન હોય તો તેમના ઉપદેશને નિયામક તરીકે માનવો.

હવે જો કે આધુનિક તીર્થરૂપ ગુરુઓ ઉપર જણાવેલા ગુરુ જેવા નથી, તો પણ તેઓ જે ઉપદેશ આપે છે, તે તો પહેલાં વર્ણવેલા સદ્‌ગુરુએ જ કહેલો ઉપદેશ આપે છે, માટે હાલના ગુરુઓ તેવા ન હોવા છતાં પણ તેમની

પાસેથી જો ઉપદેશ લેવામાં આવે તો તે ઉપદેશ પહેલાં બતાવેલા મુખ્ય સદ્ગુરુના ઉપદેશની પેઠે જ ફળશે. જો દુઃસંગરૂપી દોષથી બુદ્ધિ ભ્રમિત થઇ નહિ હોય તો, જો ખરાબ પુરુષોની સંગતિથી બુદ્ધિ દુષ્ટ થઇ હશે, તો તે ઉપદેશ ફલિત થશે નહિ. ગુરુ ગમે તેવા હોય પણ તેઓ જે ઉપદેશ આપે છે, તે ઉપદેશને પ્રકટ કરનારા ગુરુ કેવા છે તે જ વિચારવું જોઇએ, અને દુઃસંગથી બચવું જોઇએ. ૫૦-૫૧.

સેવા વિષે પણ જેવો વિધિ તેવા ગુરુએ કહ્યો હોય તે જ વિધિ સમજવો. ઉપર જણાવેલાં લક્ષણો જેમાં હોય તેવા ગુરુશ્રીએ સેવાની જે પ્રણાલિકા બાંધી હોય તે જ પ્રમાણે ચાલવું. શ્રીમહાપ્રભુજીએ, શ્રીગુસાંઇજીએ, શ્રીગોકુલનાથજીએ, શ્રીહરિરાયજીએ, અને મહાનુભાવીઓએ સેવા કેવી રીતે કરવી જોઇએ, એ સંબંધે ગ્રંથો પ્રકટ કરીને જે આજ્ઞા કરી હોય તેને વિધિરૂપ સમજીને અનુસરવું. ખરો વિધિ તે જ છે, બીજો નથી. બીજો કલ્પી કાઢેલો વિધિ ફલને સિદ્ધ કરી શકતો નથી. પોતાની ઉંચી યોગ્યતા હોય નહિ અને સ્વચ્છંદ રીતે સેવામાં પણ નવો પ્રકાર ઉભો કરે તો તેથી ફલસિદ્ધિ થાય નહિ. ૫૨.

ઉદ્વેગ ન થાય તેટલા માટે પ્રેમસહિત શ્રીકૃષ્ણનાં સ્વરૂપમાં અલંકારો ધરાવવા. વસ્ત્ર તથા આભરણ અને સિંહાસન, પીછવાઈ આદિથી પ્રભુને શણગારવા. વસ્ત્રાભરણો આદિની રચના એવી કરવી કે પ્રભુના સ્વરૂપની સુંદરતા

પોતાના મનને રોકનારી થાય. પ્રભુનાં સ્વરૂપની સુંદરતાને નીરખીને ત્યાંથી પાછું હઠવાનું મન થાય જ નહિ. ૫૩.

શ્રીહરિના લીલાયુક્ત સ્વરૂપમાં ચિત્તનું 'પરોવાવું, તેનું નામ સેવા છે એમ સિદ્ધાંતમુક્તાવલીમાં કહ્યું છે, તેથી પ્રભુની સુંદરતાથી પોતાનું મન પ્રભુમાં રહે તેવી રીતે શૃંગાર કરવા. સેવાનો ઉદ્યમ તેને માટે જ છે. સેવા એવી રીતે કરવી જોઇએ કે પ્રભુમાં મન પરોવાયલું રહે તેવી ફલરૂપ સેવાના સાધન તરીકે, દેહથી અને દ્રવ્યથી કરવામાં આવતી સેવાને માનવામાં આવે છે. તનુજાવિત્તજા સેવા માનસી ફલરૂપ સેવાનું સાધન છે, એમ સિદ્ધાંતમુક્તાવલી ગ્રંથમાં શ્રીમહાપ્રભુજીએ કહ્યું છે. ૫૪-૫૫.

એ પ્રમાણે અન્ન વગેરે વસ્તુનો પ્રભુમાં ઉપયોગ સિદ્ધ કરી બતાવતાં, સ્ત્રી વગેરે જો સેવાને અનુકૂલ હોય તો તેઓ પાસે જ સેવા કરાવવી. શ્રીગુસાંઇજી શ્રીનાથજીની પ્રાર્થના કરે છે કેઃ-'હે [1]કમલલોચન, અમારા ધરાવેલા પદાર્થોનો ભોગ આપે કરવો જ જોઇએ. જો નહિ કરો તો પુષ્ટિમાર્ગીય મર્યાદા નષ્ટ થઇ જશે.' અન્ન વગેરે વસ્તુનો એવી રીતે જ્યારે પ્રભુમાં જ ઉપયોગ સિદ્ધ થયો, તો સ્ત્રી વગેરે પણ જો અનુકૂલ હોય તો તેમની પાસે પણ પ્રભુની સેવા જ કરાવવી. ૫૬.

---

૧. अस्मदीयपदार्थानां भोगः कार्यस्त्वयैव हि । अन्यथा मार्गमर्यादा नंक्ष्यत्यम्भोजलोचन ॥ (गुप्तरस.)

ભાર્યા આદિની સ્થિતિ જો ઉદાસીનપણાવડે જ રહેતી હોય તો પોતે સેવા કરવી જોઇએ. સ્ત્રીપુત્ર આદિ સેવા કરવાથી ઉદાસીન રહે તો પોતે જ સેવા કરવી. કેમ કે ઉદાસીન થયલાઓને આગ્રહ કરીને સેવામાં જોડવાથી સેવા કરવામાં વ્યગ્રતા રહે છે, અને સેવા બરોબર ન થઇ શકે તો સ્વધર્મની હાનિ થવાથી થનારી અપકીર્તિનો ભય પણ થાય છે માટે જે સેવાથી વિમુખ થઇને બેસે તેને તેવી જ રીતે રહેવા દઇને પોતે સેવા કરવી પહેલા શ્લોકના છેલ્લા બે પદોનો સંબંધ બીજા શ્લોક સાથે પણ લઇ શકાય છે. એટલે કે ભાર્યા આદિ સેવાથી ઉદાસીન હોય તો તેમનો ત્યાગ ન કરવો, પણ પોષણ કરવું. કેમ કે ત્યાગ કરવાથી લોકમાં અપકીર્તિ થાય તે અપકીર્તિના ભયથી ત્યાગ ન કરવો. અપકીર્તિનો જો ભય હોય તો સેવામાં પણ વ્યગ્રતા એટલે ઉંચું મન રહે, માટે તેઓનું પોષણ કરવું. રોગી દેહવાળાની પેઠે આતુર થઇને દુઃખી થઇને તેનું પોષણ કરવું. સ્ત્રી આદિ સેવા ન કરે તેથી દુઃખ તો થાય, પરંતુ તે સેવામાં બીજી હરકત નથી કરતાં અને પોતે બ્રહ્મસંબંધ કરેલો છે એવો હૃદયમાં વિચાર કરીને સર્વથા તેનું પોષણ કરવું. ૫૭–૫૮.

જો તે આસુર હોય અને પોતાને કૃષ્ણસેવા કરવા ન દે, તો તેનો પરિત્યાગ જ કરવો એવો નિશ્ચય છે. સ્ત્રી આદિ આસુર ભાવવાળા હોય, પોતે સેવા કરે નહિ અને

આપણુને સેવા કરવા દે પણ નહિ, તો તેવા આસુરનો ત્યાગ જ કરવો એ સિદ્ધાંત છે. ૫૯.

ભક્તિમાર્ગમાં એવો નિયમ છે કે, જેઓ ભક્ત ન હોય તેઓ સાથે કદાપિ ભક્તોએ વસવું નહિ. સ્વીકાર કરીને પણ સ્મૃતિમાં કહેલા ધર્મોનો ત્યાગ ભક્તિમાર્ગીય જનોએ કરવો. કારણ કે ધર્મશાસ્ત્રથી પણ ભક્તિશાસ્ત્ર બલવદ્ છે એવી મર્યાદા છે. મન્વાદિપ્રોક્ત શાસ્ત્રથી પણ ભક્તિશાસ્ત્ર બલવદ્ હોવાથી ભક્તિમાર્ગમાં જેનો અંગીકાર થયેલો છે, તેઓએ સ્માર્ત ધર્મો ત્યજવા. ૬૦.

ચિત્ત શ્રીહરિમાં રાખીને વૃત્તિ મેળવવા માટે પ્રયત્ન કરાવવો. પોતાનો જે વ્યાપારાદિક ઉદ્યમ ચાલી રહ્યો હોય, તો તેને માટે પોતે પ્રયાસ ન કરતાં બીજા પાસે તે યત્ન કરાવવો; અને પોતાનું ચિત્ત શ્રીહરિમાં રાખવું. જો વૃત્તિ મુદ્દલે હોય જ નહિ, તો એક પ્રહર સુધી સેવાપરાયણ થઇને રહેવું. એટલે કે બીજા સમયમાં વૃત્તિ (રોજગાર) માટે ઉદ્યમ કરવો. જો વૃત્તિ સહજમાં જ સિદ્ધ થતી હોય તો માત્ર શ્રીકૃષ્ણમાં આસક્તિ રાખીને રહેવું જોઇએ. તો પછી વૃત્તિ માટે થોડો પણ પ્રયાસ કરવા પ્રેરાવું નહિ. ૬૧-૬૨.

વિમુખતા.

શ્રીહરિની સેવામાટે પ્રયાસ કરતાં જેટલો સમય શ્રીહરિથી વિમુખ થવાયું, તેથી વૈમુખ્ય દોષ ઉત્પન્ન થયો

અને તેમાં નિવારણમાટે નિયમપૂર્વક શ્રીમદ્ભાગવતનો પાઠ કરવો. ૬૩.

ચિત્ત ખળભળી ઉઠવાથી શ્રીહરિથી વિમુખ થઇ જવાય છે, તેથી પણ વૈમુખ્યદોષ લાગે છે. તેનો નાશ કરવા માટે જે કાંઈ આપત્તિ આવી પડે તે સહન કરવી. કોઇ કઠોર વચન કહી જાય, કોઈના તરફથી કાંઈ તાડનાદિ કરવામાં આવે તો પણ તે સહન કરવું.[1] 'કોઈ ખરાબ પુરુષોએ નિંદ્યો હોય અથવા અપમાન કરાયલો હોય, કોઇ દુષ્ટ પુરુષે ઠપકો આપ્યો હોય, ઈર્ષ્યા કરેલી હોય અથવા માર્યો હોય કે બાંધ્યો હોય, વૃત્તિ-ચાલતી રોજગારી-છોડાવી દીધી હોય, કોઈ થુંક્યું હોય, મૂત્ર કરી ગયું હોય, મૂર્ખોએ એવીરીતે ઘણે પ્રકારે હેરાન કર્યો હોય તો પણ દુઃખમાં આવી પડેલા અને કલ્યાણની ઇચ્છાવાળા માણસે પોતા વડે પોતાનો ઉદ્ધાર કરવો,' એમ શ્રીમદ્ભાગવતમાં ઉદ્ધવ પ્રત્યે ભગવદ્વાક્ય છે. માટે પ્રભુના એ વાક્યને ઉત્સાહની સિદ્ધિ માટે અવશ્ય માનવું. પ્રભુએ કહ્યું છે કે-'હે [2]અર્જુન,' મારો ભક્ત નાશ પામતો નથી.' ૬૪.

---

१. क्षिप्तोऽवमानितोऽसद्भिः प्रलब्धोऽसूयितोथवा । ताडितः सन्निबद्धो वा वृत्त्या वा परिहापितः ॥ निष्ठ्युतो मूत्रितो वाऽज्ञैर्बहुधैव प्रकंपितः । श्रेयस्कामः कृच्छ्रगत आत्मनात्मानमुद्धरेत् ॥

२. कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति ॥ (गीता.)

લોભ ન રહે માટે વૈરાગ્ય અને સંતોષની ભાવના કરવી, કારણ કે કામ અને લોભ પ્રભુની પ્રાપ્તિની આડે આવનારા એ મહાન્ પહાડો છે, તેને દૂર કરવા માટે વૈરાગ્ય અને સંતોષની ભાવના કરવી. વળી મારો આ છેલ્લો જન્મ છે એમ જાણવું, તેમજ પ્રભુ મારે સાથે બિરાજે છે માટે હું કૃતાર્થ છું એમ પણ સ્મરણ કરવું. બ્રહ્મસંબંધ કરવાથી સર્વ દોષો દૂર થઇ જાય છે, મારો છેલ્લો જન્મ છે, હજારો વર્ષના વિયોગ પછી પ્રભુનો સંબંધ થયો માટે હું કૃતાર્થ છું એમ દૃઢતાથી માનવું. ૬૫.

સેવાવિચાર.

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ચિત્તવડે નિશ્ચય કરીને આ લોક અને પરલોકની અપેક્ષા રાખ્યા વિના અંતઃકરણ સ્થિર કરીને શ્રીહરિમાં માતાપિતાવત્ વિશ્વાસ રાખવો. જેમ માતાપિતામાં બાલકને એવો વિશ્વાસ હોય છે કે તે મારૂં બુરૂં નહિ કરે, તેમ પ્રભુમાં પણ વિશ્વાસ રાખવો કે એ મરૂં સારું જ કરશે એવો દૃઢ વિશ્વાસ રાખીને તત્પર થઇને પહેલાં લૌકિક યુક્તિવડે સેવા કરવી. લૌકિક યુક્તિ એ જ કે પ્રભુને બાલભાવથી સેવવા, અથવા તો એક પતિવ્રતા સ્ત્રી જેમ પતિની સેવા કરે છે, તેમ પ્રભુની સેવા કરવી. દેશકાલનો પણ વિચાર કરવો. જેવો દેશ હોય, જેવો સમય હોય, શીતકાલ, ઉષ્ણકાલ કે ગમે તે હોય તેનો પણ સેવામાં વિચાર કરવો. અને પ્રભુની અવસ્થાનો વિચાર

કરવો. જે અવસ્થાનું સ્વરૂપ હોય તે અવસ્થાને અનુકૂલ સેવા કરવી. બાલ્યાવસ્થા કે કિશોરાવસ્થા એનો વિચાર કરીને તદનુકૂલ સેવા કરવી. ૬૬–૬૭.

સેવામાટે વ્યર્થ વચન કહેવું નહિ, ખોટું બોલવું નહિ. એ મુખરતાદોષ છે. એ દોષ મોટામાં મોટો છે. મારી કૃતિથી જ આ બધું બને છે, એમ પણ માનવું નહિ. જે જીવકૃતિથી જ સિદ્ધ થતું હોય તેનો પરિત્યાગ કરવો. જેમ કે 'સાધનસંપત્તિથી પ્રભુ કદાપિ પ્રસન્ન થતા નથી,' એમ શ્રીસુબોધિનીજીમાં કહ્યું છે, તેમ જ બહુ જ કલેશ કરીને પ્રયત્નથી જે મેળવ્યું હોય તે પ્રભુને સમર્પવું નહિ. જે મેળવતાં સેવાથી વિમુખ થઇને ઘણો જ કલેશ પ્રાપ્ત કરીને પ્રયાસ કરવો પડયો હોય તે પ્રભુને સમર્પવું જોઇએ નહિ, ભગવાન્ કહે છે કે:–'ભકતો થોડું પણ પ્રેમવડે મને જે ધરે છે, તે મને ઘણું થઇ પડે છે. અભક્ત હોય અને મને ઘણું ધરે તો તેથી મને સંતોષ થતો નથી. એટલે કે ભક્તિવિના જે મને ઘણું પણ ધરાય છે, તે મને સંતોષ આપવા પુરતું નથી.' ૬૮.

લોકમાં જે બહુ ઇષ્ટ હોય, લોકો જેને બહુ ઇચ્છતા હોય, અને પોતે ઘણા સમયથી ચિત્તમાં વિચારી રાખેલી હોય તે વસ્તુ પ્રભુને ભક્તિથી સમર્પવી. એ વસ્તુ સર્વથા સેવાસંબંધી જ હોવી જોઇએ બીજી નહિ એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું. 'જે ઇષ્ટ હોય દત્ત (આપેલું) હોય, હુત (હોમેલું)

હોય, જપેલું હોય, જે આચર્યું હોય, જે પોતાને પ્રિય હોય, તે મને અર્પવું, મને આપવાથી તે અનન્તરૂપ થાય છે,' એમ શ્રીભાગવત કહે છે. ૬૯.

તેમ જ જ્યારે ભીતરની સેવાનો સમય ન હોય ત્યારે બહારની સેવા પણ મુખ્ય સેવાની પેઠે જ કરવી. પ્રભુનાં શ્રીઅંગનાં અને બીજા બીછાવવાનાં વસ્ત્રોનું પ્રક્ષાલન કરવું આદિ સેવા પણ મુખ્ય સેવારૂપ જ ગણીને કરવી. ૭૦.

એક વેળાએ, બે વેળાએ અથવા તો ત્રણ વેળાએ પ્રભુસેવા કરવી. જેટલી વાર પ્રભુની સેવા બને તેટલી વાર કરવી. સ્વધર્મનું આચરણ કરવું. નિત્ય અને નૈમિત્તિક કર્મ પણ સ્વધર્મનું અંગ હોવાથી કરવું. નિત્યકર્મ સંધ્યાવંદન વગેરે છે. નૈમિત્તિક કર્મ કોઇપણ નિમિત્તને લીધે કરવામાં આવે છે, જેમ કે પોતાને ત્યાં પુત્રનો જન્મ થાય તો તેને અંગે જે જાતકર્મ આદિ સંસ્કારો કરવાના છે તે કરવા. નિત્ય અને નૈમિત્તિક કર્મો એ બન્ને મુખ્ય સ્વધર્મનું અંગ હોવાથી તેનું આચરણ પણ કરવું. ૭૧.

પોતાના ધર્મથી જે વિલક્ષણ ધર્મ, જે કર્યાથી પોતાના ધર્મને બાધ નડે, તે ધર્મથી આગ્રહપૂર્વક નિવૃત્ત રહેવું, એવો નિશ્ચય છે, વૈષ્ણવોનો મુખ્ય ધર્મ ભગવત્સેવા છે, સેવામાં જે પ્રતિબંધ નાખનારો ધર્મ હોય તે વિધર્મ કહેવાય. એ વિધર્મને આગ્રહથી ત્યજી દેવો, એમ સિદ્ધાંત

છે. કદાચ તેવા ધર્મથી ધર્મની સિદ્ધ થાય તો પણ મુખ્ય ભગવદ્ધર્મ છે, તેથી ભગવદ્ધર્મનું સર્વ ધર્મથી વિશેષપણું છે. એ ભગવદ્ધર્મનું આચરણ કરતાં સર્વ ધર્મો સિદ્ધ થઇ જાય છે. જેમ મૂલમાં જલસેચન કરવાથી આખા વૃક્ષને પુષ્ટિ મળે છે, તેમ સર્વ ધર્મનું મૂળ જે ભગવદ્ધર્મ, તેનું આચરણ કરવાથી સર્વ ધર્મોની સિદ્ધિ થાય છે માટે જ સર્વથી શ્રેષ્ઠ ભગવત્સેવા છે. ૭૨.

ઇદ્રિયરૂપી ઘોડા બહુજ બલવાન્ છે, માટે તેનો સારી પેઠે નિગ્રહ સર્વથા કરવો એવો મત છે. મતલબ કે પોતે ઇંદ્રિયોને વશ થવું નહિ, પણ ઇંદ્રિયોને પોતાને સ્વાધીન રાખવી, શ્રીમહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે કે:–'વિષયોનો આવેશ જેના ચિત્તમાં થયો છે, તેવા પુરુષોમાં પ્રભુનો આવેશ થતો નથી! પ્રભુ તેવા હૃદયોમાં બિરાજતા નથી.' વળી કહ્યું છે કે–'હરણ સ્વરની લાલસાથી કર્ણેન્દ્રિયને વશ થઇને માર્યો જાય છે. હાથી ચામડીને લીધે માર્યો જાય છે. પતંગીયો દીવાનું રૂપ જોઇને નેત્રેંદ્રિયથી માર્યો જાય છે, ભ્રમરાઓ સુગંધમાટે નાસિકેંદ્રિયને વશ થઇને મરે છે, મીન–માછલાં જીભના સ્વાદથી માછીમારોથી મરે છે એ પ્રમાણે એક એક ઇંદ્રિયની ગફલતીથી ઉપરનાં એકએક પ્રાણીઓ મરે છે, તો જે માણસ પાંચે ઇંદ્રિયોને ગફલતીમાં રહેવા દે અને એનો નિગ્રહ કરે નહિ તો તેની શી દશા થાય?' તેમજ પરોપકારના જે ધર્મો જેવા કે કુવા, ધર્મશાળા, સદાવ્રત

વગેરે ભગવત્સેવારૂપ ઉત્તમોત્તમ ધર્મ પાસે દુર્બલ છે. કારણ કે એ પરોપકારના ધર્મનું ફલ માત્ર સ્વર્ગ છે, એ સ્વર્ગનું સુખ તો જ્યાં સુધી પુણ્ય હોય છે, ત્યાં સુધી જ મળે છે; પછીથી આ લોકમાં આવવું પડે છે. ભગવાન શ્રીગીતાજીમાં આજ્ઞા કરે છે કે:-'તે પુણ્યશાળી લોકો વિશાળ એવા સ્વર્ગલોકને ભોગવીને પુણ્ય ખુટી જતાં મૃત્યુલોકમાં પ્રવેશે છે.' તો એવાં નાશવંત ફળ આપનારાં પરોપકાર આદિ ધર્મો અવિનાશિ અને શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ ફળ આપનારા ભગવત્સેવારૂપ ધર્મપાસે દુર્બલ હોય જ એમાં શું આશ્ચર્ય છે? ૭૩.

ઉપર પ્રમાણે સ્વધર્માચરણ કરતાંકરતાં ભગવાનને આવેશ થાય અને આવેશ થયાથી પ્રભુની સેવાના સાધનોમાં નિષ્ઠા જો થાય, તો તે નિષ્ઠા થયા પછી નિત્ય પ્રભુની સેવા કરવી. નિત્યસેવા કરવાથી પ્રભુમાં અને પ્રભુસેવારૂપ સાધનમાં નિષ્ઠા થાય છે, ભાવ થાય છે, માટે સેવા નિત્ય કરવી. ૭૪.

સર્વસ્વરૂપ શ્રીકૃષ્ણ જ છે એમ જાણીને હૃદયમાં દીનતા લાવવી એટલે કે હું સૂક્ષ્મ, અને સર્વ દોષથી ભરેલો જીવ ક્યાં અને સર્વસ્વરૂપ નિર્દોષ, પૂર્ણ ગુણવિગ્રહ એવા પ્રભુ ક્યાં? એવી ભાવનાવાળી દીનતા હૃદયમાં કરવી. સર્વસ્વરૂપ હોવાથી પ્રભુ પ્રત્યે દીનતા વિના બીજું જીવ શું કરી શકે તેમ છે? 'હું કરૂં છું' એવા અહંકારનો સર્વથા ત્યાગ કરવો. 'હું કરૂં છું' એવું મનમાં કદાપિ ન લાવવું. ૭૫.

જપપાઠ.

શ્રીહરિની સેવામાં પણ સન્માન મેળવવાની ઇચ્છા ન રાખવી. અર્થાત્ શ્રીહરિની સેવા કરીને તેનાથી લોકો તરફનાં માનમરતબાની ઇચ્છા ન જ રાખવી જોઇએ. શ્રીહરિનાં ગુણો નિરંતર ગાવા અને શ્રીહરિના નામનું કીર્તન સભામાં ઉભા રહીને પણ કરવું. પોતે સભામાં ઉભો રહેલો હોય, તે વખતે પણ કોઇની શરમ રાખ્યા વિના, બીજા સાંભળે તેનો ભય રાખ્યાવિના ભગવાનનું નામ અવશ્ય લેતા રહેવું. કહેવાનો આશય એ છે કે, ગમે તે સમયમાં, ગમે તે ઠેકાણે પણ શ્રીહરિનું નામ છોડવું નહિ. નવરત્નગ્રંથની ટીકામાં શ્રીગુસાંઇજી આજ્ઞા કરે છે કે;–' ક્ષણવાર પણ જો અષ્ટાક્ષરનો ત્યાગ કરે તો આસુરાવેશ થાય ' શ્રીમહાપ્રભુજી પણ નવરત્નગ્રંથમાં એ જ આજ્ઞા કરે છે કે:–' તેથી સર્વાંશે ' શ્રીકૃષ્ણઃ શરણં મમ ' એમ નિરંતર બોલતા રહેવું. શ્રીમદ્ભાગવતમાં પણ એ જ આજ્ઞા છે:–' શ્રીહરિનાં ચરિત્રનાં ગીતો, શ્રીહરિનાં જ નામો ગાતાંગાતાં લજ્જારહિત થઈ, સંગ છોડીને વિચરવું. ૭૬.

કોઇનો પણ ભય રાખ્યા વિના કોઇની પણ સ્પૃહા–પરવા રાખ્યા વિના પોતે જ શ્રીકૃષ્ણમાં ચિત્ત લગાડવું. નિરંતર શ્રીકૃષ્ણમાં ચિત્ત રાખીને શ્રીકૃષ્ણનામનો ઉચ્ચાર કરવામાં કોઈનો ભય અને કોઇની દરકાર ન કરવી. મુખ્ય સાધન એ જ છે કે નિત્ય શ્રીભાગવતનું કીર્તન કરવું. શ્રીમદ્ભાગવતનો પાઠ નિત્ય કરવો. એ જ મુખ્ય સાધન છે. નિબંધમાં

શ્રીમહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે કે, ' મુખ્ય સાધન તે આ જ છે કે ' સ્વાર્થ વિના અને દંભ વિના પ્રયત્નથી શ્રીભાગવતનો પાઠ આદરપૂર્વક કરવો. ' ૭૭.

પાઠ કરતી વખતે દંભ ન કરવો. આડંબર કરીને પાઠ ન કરવો. કોઈ નિમિત્તને લઈને પણ ન કરવો. એટલે કે કોઈ સ્વાર્થમાટે શ્રીભાગવતનો પાઠ ન કરવો. પોતાના પ્રયત્નથી, પોતે જ નિરંતર શ્રીભાગવતનો પાઠ કરવો. આ જ આજ્ઞા શ્રીમહાપ્રભુજીએ નિબંધમાં કરી છે.

તિલકમાલા.

સેવામાં પણ અંતર્ગત અને પૂજાની પણ અંગરૂપ શંખ, ચક્ર આદિ મુદ્રાઓ ધારણ કરવી. શંખચક્રાદિ મુદ્રાઓ સેવામાં પણ આવશ્યક છે અને પૂજામાર્ગમાં તે અંગરૂપ છે, માટે તે અવશ્ય ધારણ કરવાં. તુલસીકાષ્ઠની માળા પણ ધારણ કરવી. તેમજ તિલક પણ ભગવચ્ચિન્હ હોવાથી અવશ્ય ધારણ કરવું. શ્રીમહાપ્રભુજી નિબંધમાં આ વિષયપરત્વે વિશેષવિસ્તારપૂર્વક આજ્ઞા કરે છે:— "શંખ, ચક્ર આદિ મુદ્રાઓ ગોપીચંદનથી જ ધારણ કરવી. એ પૂજાનું અંગ છે. તેમ જ તુલસીકાષ્ઠની માલા અને તિલક પણ ધારણ કરવાં કેમ કે તે વૈષ્ણવનાં ચિન્હરૂપ છે."

ઉપરના શ્લોકના પ્રકાશમાં શ્રીમહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે કે, ' શંખ, ચક્ર આદિ મુદ્રાઓ ધારણ કર્યા વિના જે

પુરુષ પૂજા કરે છે, તેણે કરેલું પૂજન નિષ્ફળ થાય છે અને શ્રીહરિ પણ પ્રસન્ન થતા નથી.' તુલસીકાષ્ઠમાળા જો ધારણ ન કરે તો તેને માટે વચન છે કે;–' જે લોકો તુલસીકાષ્ઠ-માલા ધારણ કરતા નથી, તે સ્વાર્થી લોકો અને પાપબુદ્ધિઓ (શ્રીહરિના) ક્રોધરૂપી અગ્નિથી બળીને નરકથી પાછા ફરતા નથી.' આવાં અનેક વચનોથી સિદ્ધ થાય છે કે તુલસી-કાષ્ઠમાલા યજ્ઞોપવીતની પેઠે ધારણ કરવી.

તિલક આ પ્રમાણે કરવું:–' દંડના સરખી લીટીથી ચરણારવિંદના આકાર જેવું તિલક લલાટમાં કરવું. છાતીમાં કમલસરખા આકારવાળું તિલક કરવું. વાંસના પાંદડા જેવું તિલક ભુજા ઉપર કરવું. બીજાં તિલકો દીવાના આકાર જેવાં કરવાં.' ૭૮.

જયંતી–વ્રત.

એકાદશી આદિ વ્રત વૈષ્ણવમતપ્રમાણે જ કરવાં. દશમીનો વેધ ન આવે એવી રીતે એકાદશીવ્રત કરવું એટલે કે દશમ ૫૫–પંચાવન ઘડી ઉપરાંત એક પલ પણ જો વધે તો તે એકાદશીને દિવસે વ્રત ન માનતાં દ્વાદશીને દિવસે વ્રત માનવું એ પ્રમાણે વૈષ્ણવમતપ્રમાણે એકાદશી આદિવ્રતો કરતાં જન્માષ્ટમીનું વ્રત પ્રભુનાં પ્રાકટ્યનો ઉત્સવ માનીને કરવું. આજે નંદરાજકુમારનું પ્રાકટ્ય થયું છે, આજ મહાઆનંદઉત્સવનો દિન છે, એમ માનીને વ્રત કરવું. આઠમ સૂર્યોદય વખતે હોય તોજ તે દિવસે વ્રત

કરવું. સૂર્યોદય વખતે સાતમ હોય અને પછી આઠમ હોય તો તે તિથિ ન માનતાં બીજી તિથિએ ઉત્સવ માનવો. એ પ્રમાણે રામનવમી, નૃસિંહચતુર્દશી અને વામનદ્વાદશીને દિવસે ઉત્સવ માનીને વ્રત કરવું. અને જન્માષ્ટમીની પેઠે સૂર્યોદય વખતની જ તિથિ ગ્રહણ કરવી. અને બીજા પણ જન્મદિન આદિ દિવસો પણ ઉત્સવો તરીકે જાણવા, જેવા કે શ્રીમહાપ્રભુજીનો પ્રાકટ્યમહોત્સવ, શ્રીગુસાંઇજીનો ઇત્યાદિ એ બધા દિવસો ઉત્સવ તરીકે માનવા. ૭૯–૮૦.

તે તિથિ પણ સૂર્યોદયકાલ સમયની જ લેવી. એ સિવાય બીજા ઉત્સવો શરદ પૂર્ણિમા આદિમાં વિલક્ષણતા એટલી છે કે તેનો નિર્ણય જયન્તીવ્રતવત્ ન થાય. જન્માષ્ટમી આદિ ઉત્સવોમાં જેમ ઉદયા ૧ તિથિ માનવામાં આવે છે, તેમ તે ઉત્સવોમાં નથી. એ ઉત્સવોમાં કોઇક વેળાએ, નક્ષત્ર મુખ્ય છે, સમય–મુખ્ય છે, તિથિ પણ કવચિત્ મુખ્ય છે.

એ પ્રમાણે, ઉપર કહ્યા પ્રમાણે આચરણ કરનાર ગૃહસ્થ કૃતાર્થ થાય છે, એમાં કશો સંશય નથી. ૮૧.

બ્રહ્મચારી–વાનપ્રસ્થ–સંન્યાસીના ધર્મો.

ગૃહસ્થાશ્રમીનો ધર્મ ઉપર કહ્યો. હવે બ્રહ્મચારી, અને વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસીનો ધર્મ બતાવે છે. ગૃહસ્થાશ્રમ પછીનો આશ્રમ તે વાનપ્રસ્થ આશ્રમ છે. ગૃહસ્થાશ્રમ પહેલાં તો બ્રહ્મચર્યાશ્રમ છે. એ બન્ને આશ્રમવાળાઓને સાધનો

મળત હોય તો ઉપર જણાવેલો સેવામાર્ગ :તેઓને માટે અનુકૂલ છે એટલે કે સાધનોનો સંભવ હોય તો બ્રહ્મચારી અને વાનપ્રસ્થે સેવા કરવી જોઇએ. છેલ્લો આશ્રમ સંન્યસ્તાશ્રમ છે. સંન્યસ્તાશ્રમમાં રહેનારા સંન્યાસીનો માર્ગ ત્યાગરૂપ છે. સર્વ છોડીને એકલાજ રહેવું એવો ત્યાગરૂપ માર્ગ સંન્યાસીનો છે. તે માર્ગમાં મુખ્ય તીર્થાટન છે. અર્થાત્ સર્વનો ત્યાગ કરીને તીર્થની યાત્રા કરવી એ સંન્યાસીનો મુખ્ય ત્યાગરૂપ માર્ગ છે. ૮૨.

સંન્યાસીના બીજા ધર્મોનું વર્ણન કરે છે:—

સંન્યાસીએ સ્વતંત્ર રીતે રહેવું જોઈએ. કોઇને વશ ન થતાં સ્વેચ્છાથી જ સ્વતંત્ર રહેવું, સંગથી રહિત થવું કોઇનો સંગ ન કરવો અને આસક્તિ ન રાખવી. નિત્ય પર્યટન કરવું. એકને એક ઠેકાણે રહેવું નહિ, પરંતુ દેશોદેશ ફરતા ફરવું. જે દિવસે જેટલું અન્ન જોઇએ, તે દિવસે તેટલું જ અન્ન લેવું, એક દિવસ ચાલે તેટલું જ અન્ન ગ્રહણ કરવું, સાથે વધારે અન્ન રાખવું નહિ. કોઈની પણ લાજ શરમ રાખ્યા વિના ભગવાનના ચરિત્રોનું કીર્તન કરવું. ૮૩.

શ્રીહરિની ગુપ્ત લીલાનાં સર્વત્ર દર્શન કરવાં, જ્યાં ત્યાં પ્રભુનાં રહસ્યમય ચરિત્રો જોવાં. સર્વ ઇંદ્રિયોનો નિગ્રહ રાખીને શાન્ત થઇને રહેવું. ક્રોધ વગેરે ન કરવાં. શ્રીકૃષ્ણમાં જ તત્પર થઈને રહેવું, ચિત્તને આકુલવ્યાકુલ થવા દેવું

નહિ. સ્થિરચિત્ત થવુ. સ્વાર્થ પણ એજ હોવો જોઈએ કે શ્રીકૃષ્ણનું પ્રાકટ્ય કેમ જલદી થાય ? મનમાં તે જ પ્રયોજન હોવું જોઇએ કે પ્રભુ પ્રકટ થાય. એ પ્રમાણે પોતાનો સ્થૂલદેહ પડે ત્યાં સુધી વિચક્ષણ યતિએ કરવું. પોતાનો દેહ પડે ત્યાં સુધી જ્ઞાનવાળા સંન્યાસીએ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે વર્તવું. ૮૪.

સર્વ આશ્રમ માટે એક બીજો ધર્મ બતાવે છે:—

ચિત્તનો વિક્ષેપ થયાથી જો દોષ ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ લાગતો હોય તો દરેક આશ્રમમાં ઉપર કહ્યા પ્રમાણે તીર્થ-પર્યટન કરવું. ચિત્ત સ્થિર ન રહેવાથી કોઈ દોષ લાગશે એમ જો જણાય તો, ઉપર જે તીર્થાટન સંન્યાસી માટે કહ્યું છે, તે જ તીર્થાટન બીજા પણ બ્રહ્મચારી, ગૃહસ્થ અને વાનપ્રસ્થ જનો માટે પણ સમજવું. એટલે કે સંન્યાસી માટે બતાવેલો તીર્થાટનનો પ્રકાર ચિત્ત વિક્ષેપ પામે અને દોષ લાગે તો બીજા પણ આશ્રમવાળાઓએ ગ્રહણ કરવો. ૮૫

સ્ત્રી આદિ જો પ્રતિકૂલ હોય, તો ગૃહાદિકનો ત્યાગ જુદી રીતે કરવામાં આવે છે. સંન્યાસીએ ત્યાગ કેવી રીતે કરવો, તેનું વર્ણન ઉપર કરી ગયા. હવે સ્ત્રી, પુત્ર આદિ જો સેવામાં વિઘ્ન કરતાં હોય, સેવાને અનુકૂલ ન હોય તો તેના ત્યાગનો પ્રકાર જુદો છે. તે ત્યાગ કેવી રીતે કરવો અને ત્યાગ કર્યા પછી શું કરવું, તે પ્રકાર નીચેના શ્લોકોમાં આપશ્રી જણાવે છે:—

ગૃહત્યાગ ક્યારે ?

સેવાથી પ્રતિકૂલ ભાર્યાદિકનો ત્યાગ કરીને, અર્થાત પોતાના ઘરનો ત્યાગ કરીને, જે સ્થલે ભગવદીયજનો રહેતા હોય તેવા હરિના સ્થાનમાં જઈને, શ્રીકૃષ્ણની સેવા અને કથા જેને અત્યંત પ્રિય છે તેવા ભગવદીયો જ્યાં હોય તે સ્થાનમાં જઇને શ્રીકૃષ્ણરૂપ પ્રયોજનવાળા થવું. તથા ભગવદીયો જ્યાં હોય તેવા ભગવન્મંદિરમાં રહીને માત્ર શ્રીકૃષ્ણરૂપ અર્થની અભિલાષાવાળા થવું. સેવાનો બાધ કરનારાં ગૃહનો તો સર્વથા ત્યાગ કરીને તેવા ભગવદીયો સાથે શ્રીકૃષ્ણની સેવા કરવી, કથા કરવી વગેરે કૃતિઓથી રહેવું. શ્રીકૃષ્ણની ઇચ્છા રાખનાર પુરુષે ભજનમાં બાધ કરનારા ઘરનો તો સર્વથા ત્યાગ જ કરવો. અને તેવા ભગવદીયોની સાથે જ રહેવું. સાથે રહીને શ્રીકૃષ્ણની સેવા કથા આદિમાં તત્પર થવું. ૮૬–૮૭–૮૮.

દુઃસંગ એટલે હરિથી જે વિમુખ હોય તેવાનો સંગ. દુષ્ટ વસ્ત્ર, તે કોઇનું પહેરેલું, અપરસવિનાનું, ગળીનું રંગેલું વગેરે દુષ્ટ વસ્ત્રો. દુષ્ઠ અન્ન–પ્રસાદી નહિ તેવું અન્ન, આ બધાના સંબંધથી ભયવાળા થઇને રહેવું. એ બધાં સેવામાં બાધક હોવાથી તેના સંગથી બીતાં રહેવું. એ જ હેતુથી સાધનો પણ સાથે જ રાખવાં અને સાવધાનપણે શ્રીહરિમાં તત્પર થઇને રહેવું. ૮૯.

તેવી રીતે સેવા અને કથામાં આસક્તિ થવાથી ઉત્તમ પ્રાપ્તિ થાય. એવી રીતે સેવામાં અને કથામાં નિરંતર પ્રેમ

થવાથી ઉત્તમ રીતે ભગવત્પ્રાપ્તિ થાય. વળી જો હૃદયના ભાવોનો બાધ થવાનો સંભવ હોય તો એકાંતમાં કદાપિ ન રહેવું. એકાંતમાં રહેવાથી ચિત્તની અસ્થિરતા વગેરે થાય તો એકાંતમાં સ્થિતિ ન જ કરવી. ૯૦.

શ્રીહરિ રક્ષણહાર છે, માટે એકાંતમાં ન રહેતાં બીજે સ્થલે જો જાય અને ત્યાં બીજાનો સંગ થતાં પણ શ્રીહરિનું રક્ષણહારપણું તો પ્રાપ્ત થશે. એકાંતમાં ભય લાગવાથી બીજાનો સંગ કરે અને બીજાના સંગથી જો કોઇ બીજો રંગ લાગે તો શ્રીહરિ તેથી રક્ષણ કરશે, એટલે કોઇ પણ પ્રકારનો ભય રાખવો નહિ અને ભગવત્સેવાપરાયણ થઇને રહેવું.

જો ઉપર કહેલા ધર્મો ન બની શકે તો માત્ર શ્રી ભાગવત શાસ્ત્રનું આદરપૂર્વક ત્રણે કાલમાં સેવન કરવું. જેમ પ્રભુનાં સ્વરૂપની સેવા કરવામાં આવે છે, તેમ ઘણા જ યત્નથી શ્રીભાગવતની સેવા કરવી. શ્રીભગવાનની સેવા બે પ્રકારની છે. એક સ્વરૂપસેવા અને બીજી નામસેવા. રૂપસેવા ઉપરના શ્લોકોમાં વર્ણવી છે. નામસેવાનું સ્વરૂપ આ શ્લોકમાં જણાવ્યું છે એ પ્રમાણે સ્વરૂપ સેવાની પેઠે ઘણાં જ પ્રયાસથી નામસેવા ત્રણે કાળમાં કરવી. तव कथामृतं એ ગોપિકાગીતના શ્રીસુબોધિનીજીમાં શ્રીમહાપ્રભુજીએ એ જ આજ્ઞા કરી છે કે શ્રીભાગવત ભગવાનનાં સ્વરૂપનો પરિચય કરાવે છે, માટે તેની સેવા તે ભગવત્સેવા જ સમજવી. ૯૦–૯૧.

ઉપર જણાવેલા ત્રણ ઉપાયોમાંથી એક પણ ઉપાય અવલંબન ન થઇ શકે તેમ હોય તો છેવટે એક છેલ્લો ઉપાય સૂચવે છે:—

ત્રણે પ્રકારોનો જો અભાવ હોય તો પ્રપત્તિ-શરણે જવું એ પણ એક પ્રકાર છે. ઉપર ત્રણ પ્રકારો કહ્યા. એક ગૃહમાં રહીને પ્રભુ સેવા કરવી તે, બીજો પ્રકાર કૃષ્ણસેવા કથામાં તત્પર એવા ભગવદીયો સાથે રહીને પ્રભુની ટહેલ કરવી એ છે, ત્રીજો પ્રકાર શ્રીમદ્ભાગવતનો પાઠ છે. એ ત્રણેનો અભાવ હોય તો છેલ્લો પ્રકાર પ્રભુને શરણે જવાનો છે. ૯૨.

પૂજાના પ્રવાહમાં.

મોટા સ્થાનોમાં જે ઠેકાણે પૂજામાર્ગનો પ્રવાહ છે, તે સ્થળે તેમાં જ પરાયણ થઇને સ્થિતિ કરવામાં આવે તો કૃતાર્થપણું છે. શ્રીમહાપ્રભુજી નિબંધમાં આજ્ઞા કરે છે કે:—' જગન્નાથજીમાં, શ્રીવિઠ્ઠલનાથજીમાં, શ્રીરંગજીમાં, વ્યંકટેશ બાલાજી આદિમાં જ્યાં પૂજાનો પ્રવાહ ચાલી રહ્યો હોય ત્યાં પૂજામાં તત્પર થઇને રહેવું.' ૯૩.

ઉપર જણાવેલા માર્ગમાં, જે સ્થળે પૂજાનો પ્રવાહ ચાલી રહ્યો છે, તે માર્ગમાં જે ફલ છે તે ફલ ભક્તિ માર્ગના ફલ કરતાં જુદું નથી. કારણ કે, તે ઠેકાણે કૃષ્ણ સેવામાં તત્પરતા તેવી જ છે અને સર્વથા દેહનો યોગ કૃષ્ણસેવામાં થાય છે, તેથી ભક્તિમાર્ગના ફલથી તે માર્ગનું ફલ જુદું નથી. ૯૪.

તો પણ તે માર્ગમાં ભક્તિમાર્ગના જે ધર્મો છે, તેથી ઉલટા ધર્મો છે, કારણ કે એ ઠેકાણે (પૂજામાર્ગમાં) પ્રીતિની દઢતા નથી. ભક્તિમાર્ગમાં સ્નેહ અને પ્રીતિથી સર્વ થાય છે. તે પૂજામાર્ગમાં પ્રીત છે, પણ તે દઢ નથી માટે તે માર્ગમાં કેટલાક ઉલટા ધર્મો પણ છે.

પૂજામાર્ગમાં ઘણા કાલ સુધી જે મૂર્તિની સેવા કરેલી હોય તે મૂર્તિ, જો ચિત્તમાં થોડી પણ વ્યગ્રતા, આકુલવ્યાકુલપણું આવે અને તેને લઇને દોષ દેખાય તો તત્કાલ ત્યાગ કરે છે. કેમ કે તે સ્થલે થોડો પણ આગ્રહ નથી. પૂજામાર્ગમાં ઘણા કાળ સુધી એક મૂર્તિની સેવા કરી. કોઇ વખતે ચિત્ત વ્યગ્ર થઇ ગયું, અને તે ચિત્ત સ્થિર ન રહેવારૂપ દોષ દેખાવાથી એ મૂર્તિ સેવકને ત્યજી દે છે, કેમ કે તેનો આગ્રહ નથી. તેમ થવાથી બીજા સ્થાનમાં પણ જાય તો પણ કાંઈ ફલ પ્રાપ્ત નહિ જ થાય. કારણ કે એક ઠેકાણે વિશ્વાસ ન રહ્યો તો બીજે ઠેકાણે ક્યાંથી રહેશે ? એમાં દષ્ટાંતરૂપ બ્રહ્માસ્ત્ર છે. એ દષ્ટાંતનું રહસ્ય પહેલાં સમજાવ્યું છે. ૯૫–૯૬.

ઉપર જણાવેલા કારણથી એ પૂજામાર્ગનો ઉત્કર્ષ સિદ્ધ થતો નથી. જો ભક્તિમાર્ગનો સંભવ હોય, ભક્તિમાર્ગમાં રહી શકાતું હોય તો બુદ્ધિમાન્ પુરુષે પૂજમાર્ગમાં યત્ન ન કરવો. જો ભક્તિમાર્ગમાં રહી શકાય એમ ન હોય તો પૂજામાર્ગ જ ઉત્તમ છે. ૯૭.

ઉપર પ્રમાણે સેવામાર્ગ સંબંધી આજ્ઞા કરીને હવે **ગ્રંથનો ઉપસંહાર** કરતાં કહે છે કે;—

એવી રીતે આશ્રય સિદ્ધ થયા પછીના ધર્મ બ્રહ્મ-સંબંધ-આત્મનિવેદન થયા પછીના ધર્મ અને શ્રીકૃષ્ણ-સેવામાં જે ધર્મ છે તે સંક્ષેપથી નિરૂપણ કર્યા છે. આશ્રયધર્મ એટલે શરણે ગયલાનો ધર્મ, સર્વ સમર્પણ કર્યા પછીનો ધર્મ અને સેવાધર્મ એ ત્રણ ધર્મનું આ ગ્રંથમાં નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. ૯૮.

આ મારૂં કથન તે શ્રીમહાપ્રભુજીની વાણી, નિબંધ આદિ ગ્રંથોમાં જે છે તેના અનુવાદરૂપ છે. શ્રીમહાપ્રભુ-જીની વાણી જ આ મારી વાણીમાં સમાયલી છે. તે વાણીવડે, બધું જાણીને શ્રીમહાપ્રભુજીનાં ચરણારવિંદમાં શરણે આવેલા જીવોએ તે પ્રમાણે કરવું. ૯૯.

સમુદાયરૂપે મેં સંગ્રહ કરેલો જે સ્વમાર્ગનો બોધ તેથી સંતુષ્ટ થયેલા અને શરણે આવેલા સર્વ જીવોના સમૂહથી સેવાયલા અને નિઃસ્વાર્થ એવી જે કરુણા, તે રૂપ જે એક રસ, તેથી જ પુષ્ટ એવા તે શ્રીવલ્લભ મારા ઉપર કૃપા કરો. ૧૦૦.

સમાપ્ત.

પુષ્ટિમાર્ગનાં રહસ્યો.

પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવો आशरो एक दृढ श्रीवल्लभाधीशको એ પદનો પ્રતિદિન પાઠ કરે છે અને ‘પુષ્ટિમાર્ગનાં મર્મ’ એ ધોળનો પણ પાઠ કરે છે, પરંતુ એના મૂલ પ્રકટકર્તા કોણ છે, તે વિષે કવચિત જ માહીતી જોવામાં આવશે. એક ભગવદીય તરફથી શ્રીહરિરાયપ્રભુપ્રણીત “पुष्टिमार्गमर्मनिरूपण” એ ગ્રંથ મલ્યો, ત્યારે જ તે ગ્રન્થપ્રકટકર્તાનો અને શ્રીદ્વારકેશપ્રભુએ તેને જ અનુસરીને પદ રચવાનો નિશ્ચય થયો. શ્રીદ્વારિકેશપ્રભુ માત્ર મર્મની સંખ્યા અને તેનાં નામ જ સૂચવે છે. ધોળમાં પણ પ્રાયશઃ તેમ જ છે, એ હેતુથી પદ અને ધોળ માત્ર ગાઇને જ સંતોષ માનવો પડતો હતો. જો કે કોઇ અનુભવી વિરલ ભગવદીયના મુખથી એ પદના ભાવાર્થનું શ્રવણ કરવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતો હતો, તથાપિ શ્રીહરિરાયપ્રભુચરણકૃત મૂલ ગ્રન્થ ઉપલબ્ધ થયા પછી જે સંતોષ થાય છે, તે અવર્ણનીય જ છે. આટલાં પ્રાથમિક વિવેચન પછી ગ્રન્થનો પ્રારંભ કરવામાં આવે છે.

ઉત્કૃષ્ટમાં ઉત્કૃષ્ટ એવી શ્રીશ્રીમદાચાર્ય શ્રીવલ્લભાધીશ્વરની કૃપાવડે માર્ગનાં–પુષ્ટિમાર્ગનાં–મર્મોનું–રહસ્ય નિરૂપણ કરવામાં આવે છે, જે નિરૂપણ કરવાથી સાક્ષાત્ સદાનંદ પ્રભુ વશ થાય. ૧.

મર્મ-१-' आशरो एक दृढ श्रीवल्लभाधीशको.'

પ્રથમ મર્મ એ છે કે, સ્વકીય શ્રીમદાચાર્યચરણ કમલનો એક આશ્રય કરવો. સર્વથી પહેલાં શ્રીમદાચાર્ય-ચરણારવિન્દનો આશ્રય કરવાનું કારણ શું, એમ આકાંક્ષા થતાં આજ્ઞા કરે છે કે, પુષ્ટિમાર્ગનું ફલ પ્રભુના આપ્યા વિના મલતું નથી; અર્થાત્ સ્વર્ગ વગેરે ફલ જેમ યજ્ઞ કરવાથી મળી શકે છે, તેમ પુષ્ટિમાર્ગીય ફલ-ભગવત્સ્વરૂપમાં રહેલા અમંદ આનંદનો સેવાદિથી અનુભવ કરવો તે, જ્યારે પ્રભુ દાન કરે ત્યારે જ મળે છે. અમુક કાર્ય કરવાથી મળતું નથી, માટે તે ફલનું સર્વ દૈવ જીવોને દાન કરવાને શ્રીમહાપ્રભુજીને પ્રભુએ ભૂતલ ઉપર પ્રકટ કર્યા છે, એ હેતુથી પુષ્ટિમાર્ગીય ફલ કૃપા કરીને આપે છે, ત્યારે જ મલે છે, એ કારણથી, બીજા સાધનોમાં રહેલી સર્વ નિષ્ઠાને, આસક્તિને ચોતરફથી કાઢી નાંખીને, લેશ પણ તે નિષ્ઠાનો અંકુર ન રહે તેમ તેનો સર્વાંશે ત્યાગ કરીને શ્રીમદાચાર્યચરણારવિંદની હૃદયમાં ભાવના કરો. મૂલ શ્લોકમાં 'સાધનનિષ્ઠા' શબ્દ છે, તેનો અર્થ એ જણાય છે કે સાધનોમાં નિષ્ઠા એટલે એ સાધન કરવાથી મને ઉત્તમોત્તમ ફલની પ્રાપ્ત થશે અથવા મારું કલ્યાણ થશે, એવી નિષ્ઠા-ભાવના ત્યજી દેવી, એથી કાંઇ સાધનોનો ત્યાગ કરવાનો નથી. તેજ વાતને પોતે અર્ધ શ્લોકથી સ્પષ્ટ કરે છે, જો એકદમ સાધનો ઉપર નિષ્ઠા છોડીને સાથે જ સાધનોને પણ જો તિલાંજલિ આપે તો પાખંડી ગણાય;

માટે પાખંડીમાં ન ખપવા માટે કાંઈપણ નિષ્ઠા-ભાવના રાખ્યા વિના બધાં સાધનો પણ કરે જવાં. ચોટ માત્ર શ્રીમહાચાર્યચરણારવિંદમાં રાખવી. ૨-૩-૪.

मर्म-२-' मानसी रीतकी मुख्यसेवा व्यसन.'

બીજું મર્મ શ્રીકૃષ્ણસેવા છે. તનુજા અને વિત્તજા સેવા પછી માનસી સેવા પ્રાપ્ત થાય છે, તે જ અહિં સમજવી. માનસી સેવા ફલરૂપા છે. પ્રેમ, આસક્તિ અને વ્યસન એ ત્રણ અવસ્થાઓ છે. સ્વાતિનક્ષત્રનાં મેઘજલપ્રતિ ચાતકને જેવો પ્રેમ છે, તેવો પ્રેમ પ્રભુમાં થાય ત્યારે તનુજા સેવા થાય. તનુજા સેવા અને પ્રેમ અવસ્થા એ બરોબર છે, બન્ને એક જ અવસ્થામાં હોય છે. તેમ જ ચંદ્ર અને ચકોરપક્ષી જેવી આસક્તિ પ્રભુ પ્રત્યે થાય ત્યારે ધનનો વિનિયોગ પોતાના પ્રેમનાં સ્થાનરૂપ પ્રભુની સેવામાં થાય છે, અને તેને જ તનુજા સેવા પ્રભુ માની લે છે. જ્યારે પ્રેમ અને આસક્તિ, તનુજા અને વિત્તજા સિદ્ધ થાય છે, ત્યારે એ ભગવદીયને કશી અપેક્ષા રહેતી નથી, न नाकपृष्ठं न च એ ચતુઃ[૧]શ્લોકીપ્રમાણે તે સર્વથી નિરપેક્ષ બને છે, જ્યારે તેને કશાની અપેક્ષા રહેતી નથી, ત્યારે પ્રભુએ એને શું આપવું જોઇએ? એ જ ફલરૂપ માનસી સેવા જ પ્રભુએ આપવી જોઇએ. તે ફલરૂપા માનસી સેવા અને વ્યસનાવસ્થા જ્યારે પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે વ્રજરત્ના જેવો સર્વાત્મભાવ પણ અનુભવાય છે, અને તે

વડે માનસી સેવા કરતાં તે જ સેવા ભગવત્સ્વરૂપના આનંદનું દાન કરે છે–પ્રભુસ્વરૂપલાવણ્યનું પાન કરાવે છે તેથી જ તેવી માનસી સેવા અલૌકિક શૃંગારરસાત્મા પ્રભુને હૃદયમાં રોકી રાખે છે, અને પ્રભુ પણ તે માનસી સેવાને આધીન બનીને ભક્ત હૃદયમાં રસાત્મકરૂપે બિરાજે છે. ૫–૬.

मर्म-३ ' लोक वैदिक त्याग शरण गोपीशको. '

ત્રીજું મર્મ લૌકિક અને વૈદિકનો ત્યાગ કરીને પ્રભુને શરણે જવું એજ છે. सर्वधर्मान् परित्यज्य એ શ્રીમુખની આજ્ઞાને અનુસરીને લૌકિકવૈદિકને તિલાંજલિ આપીને એટલે તેમાંની નિષ્ઠા–ભાવનાનો ત્યાગ કરીને પ્રભુને શરણે જવું. કારણ કે પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણ પોતાના શરણમાં રહેનારાઓના ઉદ્ધારક છે, એમ શ્રીમહાપ્રભુએ **शरणस्थसमुद्धारं कृष्णं विज्ञापयाम्यहं** એ શ્લોકથી શ્રીકૃષ્ણાશ્રયગ્રંથમાં નિરૂપણ કર્યું છે, તેથી સદાનંદ પ્રભુ શરણાગતવત્સલ છે, એટલે શરણે ગયેલા જીવોનો ઉદ્ધાર કરે છે જ. એ પ્રમાણે જ્યારે જીવ માત્ર પ્રભુનું જ અથવા પ્રભુના શરણમાર્ગનું જ શરણ ગ્રહણ કરે છે, ત્યારે પ્રભુને ચિંતા થાય છે કે આ જીવને શું દાન કરવું ? શરણાગત ભક્ત તો માત્ર પોતાનું જ શરણ પકડી રહ્યો છે, તેથી તેને બીજા કોઇ પદાર્થની ઇચ્છા નથી એમ સ્પષ્ટ જ થાય છે, તેમાં પણ પ્રભુ અપાર કરુણાના સમુદ્ર છે, તેથી તેને પોતાનું સદાનંદમય, કોટિકંદર્પલાવણ્યમય, અલૌકિક માધુર્યૈકભાજન સ્વરૂપનું દાન કરે છે, એવા પરમ દયાલુ છે. ૭–૮.

મર્મ-૪ 'દીનતા'

ચતુર્થ મર્મ દીનતા છે. જ્યારે સર્વ સાધનોથી હું રહિત છું, મે એવાં એકે સાધન કર્યા નથી, કે જેને લઇને પ્રભુ મને ફલ દાન કરે, એવી રીતે ચારે તરફથી પોતાની નિ:સાધનતા સ્ફુરે ત્યારે દીનતા પ્રાપ્ત થાય છે. વ્રજરત્નાઓએ પ્રભુના અંતર્ધાન પછી પ્રભુને પ્રાપ્ત કરવાને અનેક પ્રયાસો કર્યાં, પ્રભુલીલાનું અનુકરણ કર્યું, પણ જ્યારે એકે પ્રયાસ પ્રભુસ્વરૂપના સંયોગ જેવો આનંદજનક થયો નહિ, ત્યારે નિ:સાધનતાની સ્ફૂર્તિ થઈ અને રોદનરૂપ દૈન્ય પ્રાપ્ત થયું ત્યારે પ્રભુ પ્રકટ *થયા. જ્યારે જીવને પ્રભુપ્રાપ્તિ માટે અત્યંત આર્તિ પ્રકટ થાય છે, પ્રભુ ન મળ્યાંથી જ્યારે તે અત્યંત પીડાય છે, ત્યારે પ્રભુ પોતાના સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ કરાવે છે કેમકે આપનું અંતઃકરણ અત્યંત કોમલ સુકુમાર છે. અને તેમાં પણ ભક્તના દુ:ખોને તો કદી સહી શકતા નથી. ભક્તોના દુ:ખોને જ્યારે સહન કરવાનું સામર્થ્ય પ્રભુમાં નથી, કેમકે અત્યંત કોમલ અંતઃકરણવાળા છે, તેથી જ્યારે જ્યારે ભક્તને આર્તિ થાય છે, ત્યારે પોતે સ્વરૂપાનંદનું દાન કરે છે. કેમકે પોતે અપાર કરુણાના સિન્ધુ-સાગર છે, તો એક બિંદુરૂપ કરુણા ભક્ત ઉપર કરવાથી કાંઇ ન્યૂન થશે નહિ, માટે જ દુ:ખિત ભક્તોની ઉપેક્ષા-બેદરકારી પ્રભુ કદિ કરતા જ નથી. ૯-૧૦.

---

* આ વિષય ઉપર વધારે જીજ્ઞાસા હોય તો જુઓ ફલ-પ્રકરણસુબોધિની भक्तानां दैन्यमेवैकं हरितोषणसाधनम.

મર્મ ૯ 'ભાવ ઉદ્બોધ'

પંચમ મર્મ ભાવોદ્બોધ છે. સદાનંદ પ્રભુની નિત્ય નવલ લીલાની નિરંતર હૃદયમાં ભાવના કરવી, એ પાંચમું મર્મ છે. એ લીલાની ભાવના કર્યાથી પ્રભુ પ્રાપ્ત થાય છે, અથવા પ્રસન્ન થાય છે, કેમકે પોતે જ તે ભાવરૂપ છે. જ્યારે તે ભાવ હૃદયમાં આવે ત્યારે તે ભાવસ્વરૂપ પણ હૃદયમાં પધારે જ, એમાં આશ્ચર્ય શું ? વળી પ્રભુથી પ્રભુની લીલા પણ જુદી નથી. લીલા પણ સ્વસ્વરૂપ જ છે એથી પણ એ લીલાની ભાવના કર્યાથી તે લીલાત્મક અને લીલાભાવાત્મક પ્રભુ હૃદયમાં બિરાજે એ અર્થ અત્યંત સુઘટ છે. જ્યારે લીલાના સ્વરૂપનો વિચાર કરીએ છીએ, ત્યારે લીલા પ્રભુના સ્વરૂપથી જુદી પાડી શકાતી નથી. પ્રભુ જુદા અને તેમની લીલા જુદી એવા ભેદભાવને સ્થાન મળતું નથી. જો પ્રભુમાં ભેદ હોય તો તેમની લીલામાં પણ ભેદ હોય. તેમ તો બની શકે જ નહિ કે પ્રભુ પણ જુદા જુદા હોય. પ્રભુ તો એક જ છે, પણ તેમના ધર્મો ઘણા છે. તે ધર્મો પણ ભગવત્સ્વરૂપથી જુદા નથી, પણ પ્રભુરૂપજ છે. પોતાના સર્વધર્મરૂપ પણ પ્રભુ જ હોવાથી જુદા જુદા ધર્મોને લઇને પ્રભુસ્વરૂપમાં ભેદની કલ્પના કરવી યોગ્ય નથી. સ્વસર્વધર્મરૂપ પ્રભુજ જ હોવાથી તેમાં ભેદ ગણવો એ ઠીક નથી, પરંતુ પ્રભુ પોતાનાં જ સ્વરૂપો પ્રકટ કરે છે, તેમાં જે ભેદબુદ્ધિ જણાય છે, જેમ કે આ સ્વરૂપ જુદું, તે ભેદ, પ્રભુની ઇચ્છાથી

જ જણાય છે. તેમાં દૃષ્ટાંત—જેમ સૂર્ય ઉદય પામે તે વખત તેના કિરણોમાં અને સૂર્યમાં જેમ ભેદબુદ્ધિ લોકની દૃષ્ટિમાં થાય છે. સૂર્ય જ્યારે ઉગે છે ત્યારે તે જુદો અને તેનાં કિરણો જુદાં એમ લોકની દૃષ્ટિમાં દેખાય છે. એવી રીતે જ્યારે પ્રભુ પોતાનું સ્વરૂપ અને તે સ્વરૂપથી કરવાની લીલા જ્યારે પ્રકટ કરે છે, ત્યારે પ્રભુના તે લીલારૂપ ધર્મો અને તે લીલાયુક્ત ધાર્મસ્વરૂપ એમ ભેદબુદ્ધિ થાય છે. જેમ શ્રીનવનીતપ્રિયજીના પ્રકટ સ્વરૂપમાં બાલલીલાની સ્ફૂર્તિ મુખ્યતઃ થાય છે અને શ્રીગોકુલેન્દુના સ્વરૂપમાં મુખ્યત્વે રાસલીલાની સ્ફૂર્તિ થાય છે અને તેથી બન્ને સ્વરૂપમાં ભેદભાવ થાય છે. આ બધું જ્યારે તે તે સ્વરૂપથી તેવી તેવી ભિન્ન ભિન્ન લીલાઓ પ્રકટ કરેલી હોય, ત્યારે જ તેની લીલાઓને આધારે તે તે સ્વરૂપમાં ભેદભાવ મનાય છે. **લીલાભેદે સ્વરૂપભેદઃ** એ સિદ્ધાંત એતન્મૂલક જ લાગે છે. આ ભેદભાવ જ્યારે તે સ્વરૂપ અને તેવી લીલા પ્રકટ થાય છે ત્યારે જ જણાય છે. જેમ સૂર્ય ઉદય પામે છે ત્યારે જ તેમાં અને તેના કિરણોમાં જુદાપણું ભાસે છે, ઉદય પામેલો નથી હોતો, ત્યારે તો કિરણો અને સૂર્ય જુદા છે એવું જ્ઞાન થતું જ નથી, તેવી જ રીત જ્યારે સદાનંદ પ્રભુ પોતાની સદાનંદમય લીલા અને પોતે જ્યારે પ્રકટ થાય છે ત્યારે તે લીલા અને તે સ્વરૂપમાં ભેદભાવ ભાસે છે. જ્યારે પોતે અંતરૂરમણ કરે છે, ત્યારે તો લીલા સ્વરૂપાત્મક જ જણાય છે એવો નિશ્ચય છે. જ્યારે લીલા સ્વરૂપની

ભીતર રહે છે, ત્યારે તો લીલા સ્વરૂપથી અલગ ભાસતી નથી, તે વખતે લીલા જ સ્વરૂપ છે એમ નિશ્ચય–સિદ્ધાંત થાય છે. શ્રીવેણુગીતની સમાપ્તિમાં શુકદેવજી કહે છે કે [1]શ્રીવૃન્દાવનવિહારી પ્રભુની એવા પ્રકારની લીલાઓનું પરસ્પર વર્ણન કરનારાં વ્રજભક્તો તન્મયતાને પ્રાપ્ત થયાં.' શ્રીમહાચાર્યવર આ શ્લોકના શ્રીસુબોધિનીજીમાં તન્મયતા શબ્દનો એવો અર્થ પ્રકટ કરે છે કે, તન્મયતાને પ્રાપ્ત થયાં એટલે '[2]ક્રીડારૂપ–લીલારૂપ થઇ ગયાં.' જાગ્રદવસ્થા કે સ્વપ્નાવસ્થામાં પ્રભુલીલાનું જ દર્શન કરતાંકરતાં, કીડા જેમ ભ્રમરરૂપ થઈ જાય છે, તેમ પ્રભુલીલારૂપ થઇ ગયાં. એથી જ પ્રભુની લીલા પ્રભુનાં સ્વરૂપથી થોડી પણ ભિન્ન નથી જ. જેમ સૂર્યનાં કિરણો સૂર્યથી જુદાં નથી, તેમ માત્ર તે લીલા જ્યારે બહાર પ્રકટ દૃષ્ટિગોચર થાય છે, ત્યારે જ તેમાં ભેદ જણાય છે વસ્તુત: સ્વરૂપથી તો ભિન્ન નથી જ. દર્શન કરતી વેળાએ ભગવાનનું સ્વરૂપ અને તેથી પ્રકટ થતી અનંત લીલાઓમાં તારતમ્ય જણાય છે, પરંતુ વસ્તુત: ભગવાનનું સ્વરૂપ તે જ લીલા અને લીલા તે જ પ્રભુનું સ્વરૂપ એવો સિદ્ધાંત છે. એ હેતુથી જ જો પ્રભુની લીલા હૃદયમાં સ્થાન મેળવે તો સદાનંદ ભગવાન્ પણ પ્રસન્ન થઇને હૃદયમાં પ્રવેશે છે. પૂર્ણપુરુષોત્તમની અનેક

---

१. एवंविधा भगवतो या वृन्दावनचारिणः। वर्णयन्त्यो मिथो गोप्यः क्रीडास्तन्मयतां ययुः॥ वेणुगीत। २. क्रीडामय्य एव जाताः।

રસરૂપ લીલાઓમાંની એક પણ લીલાની સ્થિતિ જો હૃદયમાં થાય તો રસાત્મક નંદકુમાર હૃદયમાં પ્રવેશે છે. કેમકે આપ તે લીલારૂપ છે, એટલે તે લીલાની સ્થિતિ જ્યારે હૃદયમાં થાય ત્યારે આપની પણ તેમાં સ્થિતિ થઇ જવી જ જોઇએ. જે લીલાની સ્ફૂર્તિ ભક્ત હૃદયમાં થઈ હોય તે લીલામાં જેટલાં પોતાનાં સ્વરૂપો હોય, તે સર્વ સ્વરૂપ સાથે લીલાત્મક પ્રભુ ભક્તહૃદયમાં પ્રવેશ કરે છે, એવો નિશ્ચય છે. શ્લોક ૧૧ થી ૧૭.

મર્મ ૬ '(ગુનગાન તેં) ઘોષત્રિય ભાવના ઉભય જાને'

છઠ્ઠું મર્મ વ્રજસુંદરીનો ભાવ છે. તે પણ વિરહી વ્રજસુંદરીનો જે ભાવ તેનું સ્મરણ કરવું એ છઠ્ઠું મર્મ છે. **હા નાથ રમણ પ્રેષ્ઠ ક્વાસિ મહાભુજ** એમ સતત ઉચ્ચારણ કરતાં વ્રજરત્નાઓનાં નિગૂઢભાવનું સ્મરણ કરતાંકરતાં ભાવની પ્રાપ્તિ થશે. હૃદયમાં પ્રભુલીલાની નિરંતર [1]ભાવના પણ વ્રજાંગનાઓના ભાવનું સ્મરણ કર્યાથી જ થશે. એથી

૧. શ્રીહરિરાયપ્રભુ કીર્તનમાં 'ગુણગાન' ને છઠ્ઠા મર્મ તે 'વ્રજસુંદરીભાવ' ના પહેલાં મૂકે છે. મૂલ ગ્રંથમાં પ્રથમ છઠ્ઠા મર્મ તરીકે વ્રજસુંદરીભાવનો પરિચય કરાવ્યો છે અને ગુણગાનને ૭ મા મર્મ તરીકે ઓળખાવ્યું છે. વળી શ્રીહરિરાયપ્રભુ વ્રજસ્ત્રીભાવને 'ઉભય' વિશેષણ યોજે છે, તેથી સંયોગ વિપ્રયોગરૂપ બન્ને ભાવ સ્મરવા એવો અર્થ થાય છે. મૂળ ગ્રંથમાં શ્રીહરિરાયપ્રભુ તો માત્ર વિપ્રયોગી વ્રજભક્તોના ભાવને સ્મરવાની આજ્ઞા કરે છે. આટલી વિલક્ષણતા લક્ષ્યમાં રાખવા જેવી છે.

જ પ્રભુની પણ સમ્પ્રાપ્ત–સમ્યક્ પ્રકારે પ્રાપ્તિ થશે. વિપ્રયોગથી સંયોગ થશે. આ ફલ પ્રાપ્ત કરવા માટે વ્રજભક્તોની વિરહાવસ્થાનું ચિન્તન કરો. વિરહાવસ્થામાં પ્રાપ્ત થતા ક્લેશભાવનું વિશેષ સ્મરણ કરો. પ્રભુની લીલાથી પ્રભુનું સ્વરૂપ જુદું નથી, જેથી ત્યાં મનનો પ્રવેશ થતો નથી. જ્યારે વ્રજસુંદરીના ભાવમાં કે પ્રભુલીલામાં મનનો પ્રવેશ થાય છે, ત્યારે તેથી સ્વરૂપનો ભેદ થતો નથી. વ્રજભક્તોનાં હૃદયમાં પ્રભુલીલા નિરંતર ઉદ્ભવે છે. લીલાથી સ્વરૂપ ભિન્ન નથી. માટે જ સ્વરૂપમાં મન પ્રવેશ કરતું નથી, પણ લીલામાં પ્રવેશ કરે છે. અને લીલામાં મન પ્રવિષ્ટ થયાથી સ્વરૂપનો ભેદ રહેતો પણ નથી. એટલા માટે જેમનામાં નંદનંદન બિરાજે છે, એવા વ્રજભક્તાની નિરંતર ભાવના કરવી.

ઉપરના શ્લોક ઉપર મનન કરતાં આ આશય પ્રકટ થાય છે, શ્રીહરિરાયચરણ પહેલાં ભગવલ્લીલાની ભાવના કરવાની આજ્ઞા કરે છે. પછી એમ આજ્ઞા કરે છે કે વ્રજભક્તોના ભાવનું સ્મરણ કરવું, તેથી જ લીલાની ભાવના અથવા તો સર્વાત્મભાવ સિદ્ધ થશે. લીલા અને સ્વરૂપ એક જ છે, જેથી મન સ્વરૂપમાં પ્રવેશ ન કરતાં લીલાનું રસિક કાંઇક જલદી થાય છે. જ્યારે લીલામાં પ્રવેશે છે, ત્યારે લીલાથી સ્વરૂપ ભિન્ન ન હોવાથી સર્વાત્મભાવ પ્રાપ્તિ અને પ્રભુની સમ્યક્ પ્રાપ્ત પણ થાય છે. વ્રજભક્તો પોતે તો તન્મયતાને–લીલાસ્વરૂપપણાને પ્રાપ્ત થયલાં છે, તેથી જ પ્રભુનું સ્વરૂપ પણ તેમનાંથી જુદું નથી, માટે તેમનાં ભાવનું સ્મરણ કરવાથી ભગવત્પ્રાપ્તિ સાથે જ થાય છે. એ

હેતુથી જેમાં સાક્ષાત્ પ્રભુ બિરાજે છે, એવાં વ્રજસુંદરીની ભાવના હૃદયમાં કરવી. ૧૮-૧૯-૨૦.

मर्म ७ 'गुनगानतें'

સાતમું મર્મ ગુણગાન છે. એ સર્વ દોષનું નિવારણ કરે છે. સર્વ દોષનાં નિવારણ માટે હરિના ગુણો ગાવા. સર્વ દોષનું નિવારણ કરવા માટે બીજું કાંઈપણ સાધન નથી. પ્રભુનાં ગુણગાન સિવાય બધા દોષને દૂર કરવા માટેનો બીજો કોઇ પ્રબલ ઉપાય છે જ નહિ. ગુણોનું ગાન કરતાં કરતાં પ્રભુ પ્રસન્ન થાય છે, અને પ્રસન્ન થઈને આપ પોતે જ સ્વસ્વરૂપ પ્રકટ કરીને સ્વાનંદનું દાન કરે છે. પહેલાં વિરહાવસ્થામાં પ્રભુનાં સ્મરણથી જે આર્તિ થાય છે તેને ગુણો જ બાળે છે-દૂર કરે છે. અથવા તો ગુણો પ્રભુનું સ્મરણ કરાવીને વિરહાવસ્થામાં થતી અસહ્ય પીડાને શાંત કરે છે. ભગવાન્ પોતે આનન્દમય છે. એમની લીલા આનંદમય છે, અને ગુણો, ધર્મો પણ આનંદમય જ છે. તો તે ગુણોનું ગાન કરવાથી તે ગુણોનું સ્વરૂપ જાણવાથી આનંદ પ્રાપ્ત થાય તેમાં કાંઇ આશ્ચર્ય નથી. ૨૧-૨૨-૨૩.

मर्म ८ 'कृष्णनाम स्फुरे.'

આઠમું મર્મ શ્રીહરિનાં નામનાં માહાત્મ્યની સ્ફૂર્તિ થવી એ છે. અજામિલાદિ મહાદુષ્ટોનો ઘોર પાતકપંકમાંથી ઉદ્ધાર કરનાર ભગવન્નામ જ છે, એવી નામની મહત્તા સર્વાંશે સ્ફુરે. નામસિવાયનાં બીજાં સાધનોમાં અલ્પ બુદ્ધિ થાય. નામ જેવા ચિંતામણિ પાસે બીજાં સાધનો તુચ્છ ભાસે.

નામ પણ ભગવદ્રૂપ જ છે. પ્રભુ નામ અને રૂપ, એમ બન્ને સ્વરૂપે પ્રકટે છે. નામ પણ સ્વરૂપાત્મક હોવાથી તેની મહત્તા પ્રભુસ્વરૂપથી ન્યૂન હોય નહિ. ૨૪.

मर्म ९ 'पल न आज्ञा टरे.'

નવમું મર્મ ભગવદ્વાકયમાત્રમાં નિષ્ઠા એ છે. કોઇ પણ પ્રકારનો વિચાર કર્યા વિના પ્રભુની જે કાંઈ આજ્ઞા થાય તેમાં તત્પર થવું. ગમે તેવી વિપરીતતા જણાતી હોય તો પણ 'પ્રભુ જે કરે છે તે મારાં સારાં માટે જ કરે છે, એવા દૃઢ વિશ્વાસથી તેમની આજ્ઞાને આધીન બની જવું. એમ થવાથી, પ્રભુના વાકયને અનુસરવા માત્રથી સાધનો ન બની શકે, અથવા તો કાંઇ વિપરીત બની જાય, નહિ તો કાંઈ કરી શકાય જ નહિ, અને માત્ર સદા મૌન સ્થિત જ થાય તો પણ ભગવાન્ પોતે તે જનને કૃતાર્થ કરે છે. સ્વામીની આજ્ઞાનું સર્વાશે અવલંબન કરવું એ સેવકનો મુખ્ય ધર્મ છે. એ મુખ્ય ધર્મને પકડી રાખતાં કદાચિત્ બીજા ગૌણ દેહધર્મોને તિલાંજલિ આપવી પડે તો તેથી કાંઇ ફલહાનિ થવાની નથી. સાધનો ન બને, વિપરીત ઉલટું જ કાર્ય થઇ જાય, અથવા તો સારૂં નડતું કાંઈ પણ ન કરી શકાય તો પણ ભગવાન્ તો નિશ્ચય કૃતાર્થ કરવાના જ, એમાં કાંઈ પણ સંશય નથી. દૃષ્ટાંત તરીકે ૮૪ વૈષ્ણવની વાર્તામાં વાંચો શ્રીકૃષ્ણદાસ મેઘનની વાર્તા. માત્ર શ્રીવલ્લભાધીશ્વરની આજ્ઞા માત્રને આધીન થઇને ૩ દિવસ સુધી એક જ ઠેકાણે એમને એમ ઉભા રહ્યા હતા ! ૨૫.

मर्म १०. 'श्रुति वचन विश्वास मन चित आनें.'
भगवदीय ज्ञान सत्संगको अनुसरे,
ना देखे दोष अरु सत्य भाखे,
पुष्टिपथमर्म दश धर्म यह विध कहे।
सदा चित्तमें श्रीद्वारिकेश राखे ॥

દશમું મર્મ વિશ્વાસ છે. અખિલના અંતર્યામી આત્મા એવા ભગવાનમાં અખંડ વિશ્વાસ રાખવો એ દશમ મર્મ છે. જેવો વિશ્વાસ તેવા પ્રકટ ભગવત્સ્વરૂપમાં છે, તેવો જ વિશ્વાસ તે સ્વરૂપના સંબંધીઓમાં પણ રાખવો. અથવા તે પ્રભુએ જ તેવું રૂપ ધર્યું છે, માટે ભગવદીયોમાં તેવો જ વિશ્વાસ રાખવો. અથવા તો તેવું લૌકિક રૂપ જોવામાં આવે તો પણ ભગવદીયોમાં ભગવત્તુલ્ય વિશ્વાસ રાખવો. જે સ્થલે જેવા કૃષ્ણ કહ્યા છે તે સ્થલે તેવા જ ભગવદીયો છે. અથવા તો જે સ્થલે જેવા ભક્તો કહ્યા છે તે સ્થલે શ્રીકૃષ્ણ જ તેવા થયા છે એમ સમજવું. જો ભગવદીયો જુદી રીતે જણાતા હોય તો પણ તેઓ ભગવદીય હોવાથી ભગવત્સદૃશ જાણવા. કોઈ ભક્તમાં ભક્ત તરીકેનાં જે લક્ષણો હોવાં જોઈએ તે આપણાથી જોઈ ન શકાય અને બીજાં કેટલાંક વિપરીત લક્ષણો જોવામાં આવે તો પણ તેમને સ્વામીનો સંબંધ થયેલો હોવાથી સ્વરૂપાત્મક જ સમજવા. કૃપાપરાયણ સદા નંદ નંદનંદન પોતાના નિજજનો માટે જે કાંઈ કરે છે સારૂં જ કરે છે એમ માનવું. જેમ માબાપનાં દરેક કાર્ય પુત્રના હિતને માટે જ હોય છે અને માબાપના દરેક કાર્યો પોતાના જ હિતને અર્થે છે એમ માનવાની પુત્રની પણ ફરજ

છે તેમ જીવોએ એમ જ માનવું કે પ્રભુનો સંબંધ ધરાવનારા મહાનુભાવી ભગવદીયો જે કાંઇ કરે છે તે સારૂં જ કરે છે માટે સર્વથી પહેલા ભગવદીયોમાં વિશ્વાસ રાખવો. તેમના દોષ ન જોવા. એમનાં દરેક કાર્યોમાં ઉત્તમતા જોવી. એમ કર્યાથી જ નવમ, અષ્ટમ વગેરે મર્મો સિદ્ધ થશે.

આ સ્થલે એટલું રહસ્ય સમજવાનું કે મર્મની ગણુનાનો જે ક્રમ શ્રીહરિરાયપ્રભુએ બતાવ્યો છે, તે ચડતો ઉતરતો છે. અર્થાત્ પહેલું મર્મ સર્વથી શ્રેષ્ઠ અને ફલાત્મક છે અને જ્યારે બીજું મર્મ સિદ્ધ થાય ત્યારે જ તે પણ સિદ્ધ થાય. બીજું મર્મ ત્રીજું સિદ્ધ થયા પછી, ત્રીજું ચોથા પછી, એમ ઉત્તરોત્તર કાર્યકારણભાવ છે. એ ઉપરથી પહેલું મર્મ પહેલાં સિદ્ધ થાય અને બીજું તે પછી અને ત્રીજું તેથી અનંતર, એમ ક્રમ ન લેતાં, પહેલું દશમું મર્મ–વિશ્વાસ–અને ભગવદીયોમાં ભગવદ્બુદ્ધિ અને પછી અનુક્રમે નવમું, આઠમું. સાતમું, વગેરે સિદ્ધ થાય એમ અવધારવું,

શ્રીહરિરાયચરણ ગ્રન્થનો ઉપસંહાર કરતાં ફલશ્રુતિ વર્ણવે છે. આ દશ મર્મને જે જે જન સર્વાંશે સમજે છે, તે શ્રીમહાપ્રભુજીની કૃપાથી ભક્તિમાર્ગમાં મહાબુદ્ધિમાન્ થાય છે ભક્તિમાર્ગમાં તેની બુદ્ધિ સારી પેઠે પ્રવર્તે છે અને તેને માર્ગના ઈશ્વર–માલીક શ્રીકૃષ્ણ તત્કાલ વશ થાય છે. શ્રીમહાપ્રભુજીના કૃપાપાત્ર સેવકો અત્યંત વિચક્ષણ હોય છે, તેઓએ આ દશ મર્મોને સમજીને, અનુભવીને, ભક્તિમાર્ગમાં સ્થિત કરવી. ૨૭ થી ૩૨.

સમાપ્ત.

બહિર્મુખપણુ એટલે શું?

ભાવાર્થ:—ધનમાં અને ઘરમાંજ જ્યારે સેવકો આસક્ત થઇ જાય, લાભ અને પૂજાવવા માટેના પ્રયત્નો કરે ત્યારે શ્રીહરિ કોપે છે. સેવકોની મુખ્ય ફરજ એ છે કે, પોતાના સ્વામીને રીઝવવા દરેક પ્રયત્ન કરવો. તેની આજ્ઞામાં જ તત્પર રહેવું, તેની ઇચ્છાને સદા અનુકૂલ બનવું. એવી જ રીતે જીવો પણ પ્રભુના સેવકો છે. તેઓનું મુખ્ય કર્તવ્ય પ્રભુની સેવા છે. સેવામાં લેશ પણ ન્યૂનતા ન આવે, તેમ જ જે પ્રભુની સેવાનો અધિકાર પોતાને પ્રાપ્ત થયલો છે, તે પ્રભુ કોટિબ્રહ્માંડનાયક, પરાત્પર, પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણ છે, તેનો ખ્યાલ નિરંતર મનમાં રહેવો જોઇએ. જ્યારે સર્વદુ:ખહર્તા પ્રભુને પોતાનું જે કાંઇ કહેવાતું તે સર્વ સમર્પી દીધું, અને દાસ્યધર્મનો સ્વીકાર કર્યો, ત્યારે તેનો પોતાના સ્વામીને દરેક રીતે પ્રસન્ન કર્યા સિવાય બીજો ધર્મ શું હોઇ શકે? વાસ્તાવક સ્થિતિ તેવી જ છે, છતાં જો સેવકો ધનમાં–ધન એકઠું કરવામાં, કે ઘરબાર, પુત્રપરિવારમાં આસક્તિવાળા બની જાય, પોતાના દાસ્યધર્મને તિલાંજલિ આપી દે, પ્રભુની મહત્તા વિસ્મરી જાય, સ્વકર્તવ્યને સ્વાર્થવેદી ઉપર હોમી દે તો પ્રભુ તેના ઉપર કોપે તેમાં આશ્ચર્ય શું? જીવ–સેવક સ્વત: અનેક દોષોથી દુષ્ટ છે, પ્રભુએ તેના દોષોનો વિચાર ન કરતાં તેને પોતાનો સેવક બનાવ્યો, તેને ઉચ્ચ અધિકાર આપ્યો, પરંતુ પ્રભુની

તે દયાલુતા અને પોતાની પહેલાંની સ્થિતિ વગેરે બધું ભૂલી જઇને પોતાના લાભનો અને પોતે પૂજાવવાનો પ્રયાસ કરે તો પ્રભુ એના ઉપર કોપ કરે તો તે કાંઇ આશ્ચર્યકારક જણાય નહિ. શ્રીહરિરાયપ્રભુ આજ્ઞા કરે છે કે, જીવ જ્યારે પ્રભુ તરફ એવી રીતે બેવફા-નિમકહરામ-બને છે ત્યારે પ્રભુ તેના ઉપર કોપાયમાન થાય છે. ૧.

ભક્તિમાર્ગનો પરિત્યાગ કરીને માત્ર જનનેન્દ્રિય અને ઉદરની તૃપ્તિ માટેના જ ઉદ્યમને આદરનારા આસુરાવેશી દાસો બને છે, ત્યારે શ્રીહરિ ઉદાસીન થાય છે. જ્યારે દાસો-સેવકો પ્રથમ શ્લોકમાં વર્ણવેલી કક્ષાથી પણ હીન કક્ષામાં જાય છે, ત્યારે તો પ્રભુ તે તરફ જોતા જ નથી. જ્યારે ભક્તિમાર્ગમાં પણ રહે નહિ, તેનો સર્વાંશે ત્યાગ કરે, માત્ર **आहारनिद्राभयमैथुनं च** એ ઉક્ત પ્રમાણે માત્ર પશુવૃત્તિને જ પોષે ત્યારે તો પ્રભુ તેના ઉપર કોપ કરીને તેને ઠેકાણે લાવવાનું પણ કાર્ય કરતા નથી. તેનાથી તદ્દન બેદરકાર રહે છે તે સેવક જેવી રીતે વર્તવા ઇચ્છતો હોય તો તે પ્રમાણે તેને વર્તવા દે છે, કેમકે તેણે માર્ગની મર્યાદા મુદ્દલે જાળવી નહિ, બલ્કે તેનો ત્યાગ કર્યો અને આસુરના સંગમાં અભિરુચિ થવાથી તેને આસુરાવેશ થયો, તેવા તદ્દન વંઠી ગયલા નોકરની તરફ ઉદાસીનવૃત્તિ વિના બીજું પ્રભુ શું કરે? ૨.

જ્યારે અહંકારથી મહાન્ પુરુષોનો અપરાધ કરે છે, તે પણ પોતાના થઇને, ત્યારે સ્વજનવત્સલ પ્રભુ કોપે છે.

પ્રભુનાં દાસ્ય જેવો ઉત્તમ પદાર્થ યોગ્યતાના અભાવે મળી ગયો અને પછીથી થયો અહંકાર, અને તેમાં આંધળા બનીને મહાન્ ભગવદીયોને પણ ગણ્યા નહિ, તો શું પ્રભુ તેના ઉપર રાજી રહેશે ? કદાપિ નહિ. પ્રભુનો અપરાધ તો કોઈ પણ ઉપાયે નિવૃત્ત થઈ શકે છે, પરંતુ મહાનુભાવી ભગવદીયોનો અપરાધ કદાપિ નિવૃત્ત થતો નથી. મર્યાદામાર્ગમાં પણ નલકૂબરાદિકે સ્વાધિકારના ગર્વથી નારદાદિકનું કરેલું અપમાન અને તેનું પરિણામ પુરાણોમાં પ્રસિદ્ધ છે. તેવી જ રીતે ભક્તિમાર્ગમાં પણ ભગવદીયોનો અપરાધ મહાભયંકર ગણવામાં આવ્યો છે, તે અપરાધ કરનારા ઉપર પ્રભુ કોપે છે. પોતાના જ દાસ થઈને પોતે જ જેમને અનુગ્રહમાર્ગમાં ઉચ્ચ અવસ્થામાં સ્થાપિત કર્યા છે, એવા મહાન્ ભકતોનું અપમાન કરે તો પોતાના જન જેને અત્યંત પ્રિય છે એવા પ્રભુ ગુસ્સે થયા વિના રહેતા નથી. એક તો એ દાસ પણ પોતાનો છે, અને માટે જ તે પ્રિય હોવો જ જોઇએ, અને મહાનુભાવી ભગવદીયો પણ સ્વદાસ હોવાથી પ્રિય છે, તેથી બન્નેના શ્રેયની ક્ષતિ ન થાય માટે પ્રભુ સ્વકોપથી દાસને અપરાધની શિક્ષા દે છે. ૩.

જ્યારે મોટા કુલમાં પ્રકટ થયલા પણ પોતાના કુલને યોગ્ય ગતિ ત્યજી દે છે. ત્યારે તે કુલના સ્વામી ક્રોધ કરે છે, એમાં કાંઇ પણ સંશય નથી. જ્યારે પ્રભુએ જે કુલનો ઉત્તમોત્તમ અધિકાર સ્થાપન કર્યો, અને તે કુલમાં પ્રકટ થઇને જો પછી તે કુલના મહાન દરજ્જાને ન છાજતી વર્ત-

ણુક ચલાવે તો તે તે કુલનું સર્વસ્વ—તેના નાથ તે કુલમાં પ્રકટ થયલા ઉપર કોપે તમાં સંશય શો ? ૪.

બધાં ઠેકાણાં શોધી વળો. કોઈપણ સ્થળે સન્માર્ગની ઝાંખી પણ હવે થવી મુશ્કેલ છે. કલિના દોષમય વાતાવરણથી આવૃત થયલા હૃદયોથી વ્યાપી રહેલા સ્થળોમાં સારા ઉત્તમ માર્ગની સ્થિતિ કેમ હાઇ શકે ? જ્યારે તેવા માર્ગનાં દર્શન દુર્લભ થઇ ગયાં, તો પછી તે માર્ગના પ્રકાશક શ્રીમદાચાર્યચરણના ચરણારવિંદમાં નિષ્ઠા—ભાવ ભક્તિ ક્યાંથી ? તેના વિના પ્રભુને પ્રસન્ન કરવાનું એક જ સાધન, તે દૈન્ય, ક્યાંથી આવવાનું ? શ્રીહરિરાયપ્રભુ આજ્ઞા કરે છે કે, આ સમયમાં તો નથી સન્માર્ગની મર્યાદા, કે નથી શ્રીમદાચાર્યચરણમાં નિષ્ઠા કે નથી દીનતા. ૫.

શ્રીમદાચાર્યચરણે જે જે હિતાર્થવચનો આજ્ઞા કરેલાં છે, તેમાં તત્પરતા, તેમ જ તેવું પરમ વૈરાગ્ય, પણ નથી રહ્યું. પ્રભુનાં, ગુરુનાં, ભગવદીયોના મુખથી પ્રકટ થયલાં વાક્યોને લેશ પણ સંશયયુક્ત થયા વિના અનુસરવું, તે પ્રમાણે જ ચાલવામાં તત્પર થવું એવો પરમ દાસધર્મ કયે ઠેકાણે અસ્તિત્વ ધરાવે છે ? પ્રભુથી પૃથક્ પદાર્થોમાં રહેલી આસક્તિને સંપૂર્ણ ત્યાગ કરવો, પ્રભુસેવામાં જ પ્રવણ થવું, એવું વૈરાગ્ય કયા હૃદયને શોભાવે છે ? દાસનો ધર્મ છે કે, સ્વામીની ઇચ્છાથી જે કાંઇ મળે તેમાં સંતોષ માની લેવો, પરંતુ તેવો સંતોષ કયા દાસોમાં દીઠો છે ? કોઇ સ્થળે નહિ. જ્યારે કાંઇ નથી છતાં પણ કહો છો કે પ્રભુ

પ્રસન્ન થતા નથી; પ્રભુ રાજી રહેતા નથી, તો એ સદાનંદઘન પ્રભુ કેમ પ્રસન્ન થાય ? એ પ્રસન્ન થાય તેવું શું છે ? કાંઇ નથી માગતા દ્રવ્ય કે નથી માગતા સાધનો. માત્ર એટલું જ ઇચ્છે છે કે તમે દાસત્વધર્મનું પરિપાલન કરતા રહો. તેટલું પણ જ્યારે થતું નથી ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ કેમ પ્રસન્ન થશે ? ૬.

બહિર્મુખતા કેમ ટળે ?

ભાવાર્થ:—બહિર્મુખ કેવી રીતે થવાય છે, એનો ખ્યાલ આપીને હવે બહિર્મુખતાથી બચવાનો માર્ગ શ્રી-હરિરાયચરણ બતાવે છે. બહિર્મુખતાથી બચવું હોય, દાસ્યધર્મને સહજ પણ આંચ આવવા દીધા સિવાય પ્રભુને પ્રસન્ન કરવા હોય તો આપણાં આચાર્યચરણકમલને હૃદયમાં સ્થાપો. આપણા ગમે તેવા દોષકોષનું દહન કરીને પ્રભુની સાથે મજબુત ગાંઠ—સંબંધ—બાંધી દેનાર આપણા ગુરુ શ્રીમહાપ્રભુજીના ચરણકમલને હૃદયમાં પધરાવો, અને તે કાર્ય જો થઇ ગયું, તો પછી બીજું કાંઇ કરવાનું રહેતું નથી. જે તદીય છે, તેને તો શ્રીમહાચાર્યચરણના દૃઢ આશ્રયથી સર્વ સિદ્ધ થાય છે. બીજાં કાંઇ સાધનો તેને કરવાં પડતાં નથી. કાવવર દયારામભાઇ કહે છે કે: શ્રીમહા-પ્રભુનો ભમ ભરોંસો, એજ અન્યાશ્રય. એટલા માટે શ્રીમહા-પ્રભુમાં જ દૃઢ વિશ્વાસ રાખવો એ તદીયનો મુખ્ય ધર્મ છે. ૧.

સંગ કરવો તો સત્પુરુષોનો જ કરવો. સંગ પણ

સત્પુરુષોનો જ થાય એવી પ્રાર્થના કરવી. કેમકે સત્પુરુષો સંગદોષને હરનારા છે. અસત્પુરુષોનો સમાગમ કદાપિ ન કરવો. સત્પુરુષોના સંગથી પ્રભુમાં બુદ્ધિ થાય છે. દુષ્ટ પુરુષોના સંગથી ગૃહાદિમાં આસક્તિ થાય છે. વસ્તુત: તો શ્રીમદાચાર્યચરણમાં રતિ રાખવી એ જ મુખ્ય કર્તવ્ય છે, છતાં તે કાલબલથી ન્યૂન થાય તો શ્રીમદાચાર્યચરણની આજ્ઞા પ્રમાણે તાદૃશ ભગવદીયો સાથે સત્સંગ કરવો. એવા તાદૃશ ભગવદીયોના સંગથી એ ભગવદીયોના પરમ પ્રેષ્ઠ પ્રભુમાં પ્રેમ થાય છે, ભીંજાયલા હોય તે જ ભીંજાવે છે. રંગાયલાં હૃદયનો જ રંગ અન્ય અરક્ત હૃદયને રંગે છે, પ્રભુપ્રેમ સુગંધવાળાના જ સંગથી હરિરતિરૂપ સુગંધનો પાસ લાગે, ખલ પુરુષોનો, આસુરાવેશીનો સંગ કરવાથી તેવી જ બુદ્ધિ થાય છે. તેઓ માત્ર શિશ્નોદરપરાયણ હોવાથી તેમનો સમાગમ તે કેવો ફલદરૂપ(?) નિવડે? એ જ કે આપણે પણ તેવા જ પ્રપંચાસક્ત બની જઇએ. ૨.

અસત્ પુરુષો વિજાતીય છે. તેનો આશ્રય ભલભલા સત્પુરુષોને પણ ડોલાવી દે છે, તો સાધારણોનો હિસાબ શો? સત્પુરુષો નિજ-પ્રભુના છે, બુદ્ધિમાન્ છે, તેઓ પ્રભુમાં પ્રીતિ ધરાવનારા છે, તો પણ તેઓ જો વિજાતીય –જુદી જાતના ખલ પુરુષોના સમાગમમાં આવી જાય તો અવશ્ય તેઓ પ્રભુપ્રેમથી, પ્રભુસેવાથી ઉદાસીન બની જાય,

સિંહના સહવાસથી વિખુટું પડેલું સિંહનું બચ્ચું શિયાળવાના ટોળામાં ભળીને જેમ પોતાનું સ્વરૂપ ભૂલી જાય છે, તેમ સારા સમાગમનો પાસ જલદી બેસતો નથી; પરંતુ ખરાબ દુઃસંગની અસર તો મોટામોટાઓને પણ જલદીથી થઇ જાય છે, માટે તેથી સાવધાન રહેવું. ૩.

સ્વમાર્ગનો–શ્રીમહાપ્રભુએ દૈવસૃષ્ટિ ઉપર પરમ અનુગ્રહ કરીને પ્રકટ કરેલા માર્ગનો–મુખ્યધર્મ પ્રભુસેવા જ છે. તે પણ નિરંતર કર્યા કરવી. શરુઆતમાં તનુજા અને વિત્તજા સેવા, દ્રવ્યથી અને દેહથી નિરંતર કરવી. એ સેવા જ પરમ ફલરૂપ છે, એમ માનવું. દૃઢ નિશ્ચય રાખવો કે, આ સેવા સિવાય બીજું કાંઈ ઉત્તમ ફલ છે જ નહિ, મોક્ષાદિક પણ તુચ્છ છે. એ સેવા કરતી સ્થિતિમાં જે અમંદ આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે, તેવો અન્યત્ર નથી, માટે તે જ સ્થિતિમાં રહેવું એ જ પરમ ફલરૂપ છે. તે સેવા મન વગેરેથી કરવી. માનસિક સેવા કરવી. મન વગેરે સર્વ ઇન્દ્રિયગણ અને દેહ વગેરે પરિકર સેવોપયોગી બનાવવો. પ્રભુની સેવા વિના તેનો બીજે ઠેકાણે વિનિયોગ ન થાય તેની ખાસ સંભાળ રાખવી. તનુજા વિત્તજા સેવા કરતાં કરતાં માનસી સેવા જે પરમ ફલરૂપ છે, તે સિદ્ધ થાય છે. પહેલી બંન્ને સેવા વેળાએ સેવોપયોગી પદાર્થોનાં સ્વરૂપોનો સાક્ષાત્ અનુભવ નથી થતો. માનસી સેવા સિદ્ધ થતાં દૃષ્ટિજ બદલાઇ જાય છે. પ્રભુને પધરાવવાના સિંહાસનમાં કે ગાદીમાં ભૌતિક પદાર્થો દૃષ્ટિગોચર થતા નથી, પરંતુ તે સ્થલે સાક્ષાત્ શ્રીયશોદાજીના ઉત્સંગનાં દર્શન

થાય છે. એવી રીતે સર્વત્ર સમજી લેવું. આવા અલૌકિક અનુભવથી અધિક ફલ શું હોઇ શકે? ૪.

શ્રીમહાપ્રભુજીની આજ્ઞાનુસાર ભગવદીયોની સાથે સદા સર્વદા નિવેદનનું અનુસંધાન કરવું. એ આજ્ઞા આપે નવરત્ન ગ્રંથમાં કરી છે. એવા કોઈ વિરલ ભગવદીયોનો સુભાગ્યે કરીને સમાગમ થઇ જાય તો તમની સાથે નિરંતર નિવેદનનું સ્મરણ કરવું. પોતાનું કહેવાતું સર્વસ્વ તુલસીપત્ર લઇને, શ્રીમદાચાર્યસ્વરૂપના જ કૃપાબલથી પ્રભુને અર્પણ કરેલું છે, અને તેનો વિનિયોગ પ્રભુમાં જ થયો જોઇએ, તેમ જ સ્વામી. સેવકનો બંધાયલો નાતો સદા નભે તેમ વર્તવુ જોઇએ વગેરે અનુસંધાન નિવેદિતાત્મા ભગવદીયોના સમાગમથીજ રહે છે, માટે તેવાઓ સાથે નિરંતર નિવેદનનું સ્મરણ કરવું. તેમ કરવાથી તે જ ક્ષણે, તે જ પળે સાક્ષાત્ શ્રીકૃષ્ણ હૃદયમાં બિરાજે છે. ૫.

વળી બાહ્યુર્મુખતા ટાળવા માટે એવા જ ભગવત્સેવાપરાયણ ભગવદીયોના જ મુખારવિંદથી શ્રીમદ્ભાગવતનો ભાવાર્થ શ્રવણ કરવો. દશલીલાવિશિષ્ટ પ્રભુના નિત્ય નૂતન લીલારસનો અનુભવ તેવા ભગવદીયોના હૃદયમાં પ્રકટ થયલી વાણીથી જ થાય છે. ભગવદ્લીલાનો સાક્ષાત્કાર કરીને ગાયલાં અષ્ટસખાદિ મહાનુભાવીઓના રસમય પદોનું કીર્તન કરવું અને અહર્નિશ સ્મરણ કરવું. બહિર્મુખતાની નિવૃત્તિ એથી જ થાય છે. આ સિવાય બહિર્મુખતાથી બચવાનો બીજો ઉપાય એકે નથી. ૬.

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

स्वमार्गीयशरणसमर्पणसेवादि-निरूपणम् ।

अथ स्वकीयबोधाय सूक्ष्मरीत्या विचार्य च ॥
स्वमार्गीयप्रकारोऽयं सर्वोऽपि हि निरूप्यते ॥१॥
गृहीत्वा नाम शरणं गत्वा सर्वं समर्प्य च ॥
सेवासार्थकतासिद्ध्यै देहादीनां तथा पुनः ॥२॥
अन्यत्राविनियोगाय क्रियतां तनुवित्तजा ॥
तया तु मानसी सिध्येत् सैवात्र फलरूपिणी ॥३॥
सा प्रकारत्रयेणेति तेषां तन्मध्यमतः ॥
फलत्वमिति ते प्रोक्ताः सेवायां तु फलत्रयम् ॥४॥
सेवा तु सा समानत्वात् सेवान्ते न विलक्षणा ॥
फलतातः प्रकाराणां पश्चाद् भावितयोच्यते ॥५॥
यादृशं वरणं तादृग्प्रकारापन्नसेवना ॥
मानसी फलरूपेति तारतम्येन प्रोच्यते ॥६॥

ते प्रकारास्तु विज्ञेया ग्रन्थात् सेवाफलाभिधात्॥
अलौकिकं हि सामर्थ्यं सायुज्यं पुरुषोत्तमे ॥७॥
वैकुण्ठादिषु सेवायाः शरीरमधिकारकृत् ॥
एतावानेव मार्गेऽस्मिन् सूक्ष्मः सिद्धान्तसङ्ग्रहः॥८॥
तत्रादौ शरणं यातः किं कुर्यादिति चोच्यते ॥
श्रीमदाचार्यमार्गीयगुरूणां शरणं गतः ॥९॥
स्वामित्वेन हरिं स्वं तु सेवकत्वेन भावयेत् ॥
लौकिकं वैदिकं वापि विदध्याद् भक्तिसिद्धये॥१०॥
नान्यमार्गाश्रयो नैव देशांतरसमाश्रयः ॥
नैव तीर्थाश्रयो नैवाभिमतेः कर्तृताश्रयः॥११॥
नैव मंत्रसमाधारो न च कर्मादिकाश्रयः ॥
सर्वदोषनिवृत्यर्थं धर्मत्वेन हरौ दृशिः ॥१२॥
विवेकादरभावेन दैन्येनार्थत्वभावनम् ॥
स्वकामपूरणार्थाय पूर्णानन्दत्ववेदनम् ॥१३॥
न साधनैर्भवेन्मोक्षो हरिरेव तदात्मकः ॥
तदीयतायाः संपत्तौ मुक्तत्वेनैव चिन्तनम् ॥१४॥

अत एव निराकांक्षा मोक्षतः कृष्णसेवकाः ॥
देशादिसाधनं कृष्णः पुरुषार्थश्चतुर्विधः ॥१५॥
एवं मनसि सततं चिन्तनीयं प्रयत्नतः ॥
प्रायश्चित्तादिषु मतिर्न कार्या शरणं व्रजेत् ॥१६॥
उपस्थितेषु दोषेषु सर्वेष्वथ विशेषतः ॥
सुशक्येष्वप्यशक्येषु हरिं गतिमथ स्मरेत् ॥१७॥
अन्याश्रयो नैव कार्यो नैवान्यत्र स्वतो व्रजेत् ॥
प्रार्थना नैव कुत्रापि कर्तव्या भगवत्यपि ॥१८॥
अविश्वासो न कर्तव्यो ब्रह्मास्त्रस्य निदर्शनात् ॥
लौकिके वैदिके वापि कार्ये सङ्गं विवर्जयेत् ॥१९॥
यथाकथञ्चित्कर्तव्ये भारवत्तत्र भावनम् ॥
सर्वत्र ममतां त्यक्त्वा सर्वं कार्यं प्रसाधयेत् ॥२०॥
लोभं च हृदये नैव कुर्यात् प्राप्तं हि सेवयेत् ॥
शरणस्यापि ये धर्मास्तत्सिद्धौ शरणं व्रजेत् ॥२१॥
विवेकधैर्येऽपि सदा श्रीकृष्णाश्रयपोषके ॥
तद्ग्रन्थेभ्योऽवगत्यापि प्रयत्नाद् हृदि भावयेत् ॥२२॥

एवमाश्रितधर्मोऽयं संक्षेपेण निरूपितः ॥
आश्रित्य वल्लभाचार्यान् मुहुश्चैवं कृष्णमाश्रयेत् ॥२३॥
अतः परं क्रमेणैव जीवः कृतसमर्पणः ॥
तत्साधनाय सततं किं कुर्यादिति चोच्यते ॥२४॥
सेवासंस्काररूपत्वाद्विदध्यात् सेवनां सदा ॥
ब्रह्मसम्बन्धिता जीवदेहसम्बन्धिवस्तुषु ॥२५॥
सर्वदोषविमुक्तत्वं स्वस्मिन्नपि विभावयेत् ॥
सर्वथा सर्वदैवापि न चाद्यादसमर्पितम् ॥२६॥
तद्भक्षणे भवेदेषाब्रह्मसम्बन्धिवस्तुतः ॥
सर्वत्र ब्रह्मसम्बन्धभावनानाश एव हि ॥२७॥
लौकिकं वैदिकं वापि कुर्यात् सर्वं समर्पितम् ॥
अतः सर्वेषु कार्येषु कुर्यादादौ समर्पणम् ॥२८॥
यथा समर्पणे योग्यं तत्तथा तत्समर्पयेत् ॥
यज्ञादिषु विवाहादौ प्रदर्श्य निखिलं हरेः ॥२९॥
गृहीत्वैव तदादेशं पश्चात् कार्याणि साधयेत् ॥
न स्वार्धभुक्तं कृष्णाय समर्प्यमिति निश्चयः ॥३०॥

न सामिभोगः संन्यासो ह्यसमर्पितवर्जनात् ॥
तथापि मानसं पूर्वमादाय च समर्पणम् ॥३१॥
अभुक्तमन्यतो ब्रह्मसम्बन्धि विभ्रमात् पुरा ॥
गृह्णीयादवशिष्टं तु प्रभवेऽपि समर्पयेत् ॥३२॥
तदर्थं वर्जितं भेदेनार्धभुक्तसमर्पणम् ॥
असमर्पितवस्तूनामत्र सामान्यमुच्यते ॥३३॥
भुक्तेरथनेनात्र भोग्यो वस्तुभोगो निरूप्यते ॥
स चोपयोगरूपो हि तस्माद्भेदो विबुध्यताम् ॥३४॥
निवेदितपदार्थानां ग्रहणं मार्गभेदतः ॥
पूजामार्गनिषेधानामत्रानवसरो मतः ॥३५॥
एवं जन्मावधि नृणां भावनातो भविष्यति ॥
सर्वत्र ब्रह्मसम्बन्धो गङ्गालोऽन्यजलेष्विव ॥३६॥
चिन्ता निवेदिभिर्नैव नवरत्ने विरूपिताः ॥
तत एवावयत्येह कार्या इति विनिश्चयः ॥३७॥
ततो हि आत्मसंस्कारः सर्वचिन्ताविवर्जितः ॥
साक्षिवत् तत्कृतीं पश्यन् सुखं सेवापरो भवेत् ३८

सेवाविधिः समग्रोऽपि क्रमेणैव विलिख्यते ॥
प्रकारोत्तमतः पूर्वं मूर्तौ सेवा विधीयते ॥३९॥
मूर्तौ भगवतो ज्ञानं साकारावेशतो मतम् ॥
भक्तिमार्गप्रकारेण ज्ञानतस्तु तदात्मता ॥४०॥
पूजामार्गे भवेन्मन्त्रविधानात् पूज्यसेवनम् ॥
विशेषो भक्तिमार्गेऽयं पुरुषोत्तमरूपिणः ॥४१॥
मणिस्पर्शेन ताम्रादिसौवर्णमिव तत्त्वतः ॥
अतस्तत्र कृतं सर्वं साक्षात् कृष्णे कृतं भवेत् ।४२।
सेवा तु तस्य द्विविधा त्यागात्यागविभेदतः ॥
अत्यागेऽपि तथात्वं हि व्यावृत्तेस्त्यागतः पुरा ४३
व्यावृत्तावपि च प्रोक्तो मानसस्त्याग उत्तमः ॥
अत्यागपक्षे गार्हस्थ्यमनुकूलं हि साधने ॥४४॥
गृहे स्थित्वा सेवनार्थं स्वधर्मेणैव सर्वथा ॥
कृष्णं भजेद्यतोऽधर्मकरणाद्धीनयोनिता ॥४५॥
कृष्णमूर्तौ यथालब्धैर्द्रव्यैः सम्पूजयेद्धरिम् ॥
पूर्वं स्थानं मन्दिरादि तथा सिंहासनादि च ॥४६॥

सम्पाद्य भोगसामग्रीं हरिमुत्थाप्य मक्षतः ॥
प्रातरारभ्य सर्वापि सेवा पूजा विधीयताम् ॥४७॥
सेवायां लौकिकी युक्तिस्तथा स्नेहो नियामकः ॥
पूजायां तु विधिः स्नेहाविरुद्ध इति निश्चयः ॥४८॥
गुरुश्च भक्तिमार्गीयः कृष्णसेवापरायणः ॥
श्रीभागवततत्त्वज्ञो दंभादिरहितो नरः ॥४९॥
तदभावे तथाभूतोपदेशोऽत्र नियामकः ॥
अथाधुनिकतीर्थानामतथाभूततोऽपि हि ॥५०॥
उपदेशस्तथाभूतगुरोरिव फलिष्यति ॥
यदि दुःसङ्गदोषेण नान्यथा चेद्भवेन्मतिः ॥५१॥
सेवायामपि यस्तादृग्गुरुणोक्तः परो विधिः ॥
स एव सर्वथा नान्यः कल्पितः फलसाधकः ॥५२॥
अनुद्वेगाय सप्रेम कृष्णमूर्तावलंकृतिः ॥
वस्त्रैराभरणैर्वापि तथोपहरणैरपि ॥५३॥
यथा स्वरूपसौंदर्यं स्वमनोरोधकं भवेत् ॥
यतो हि सेवना प्रोक्ता चेतस्तत्प्रवणं हरेः ॥५४॥

लीलाविशिष्टरूपे हि तदर्थं सेवकोत्तमः ॥
अतः साधनता प्रोक्ता तनुवित्तजसेवने ॥५५॥
एवमन्यादिवस्तूनामुपयोगे प्रसाधिते ॥
भार्यादीनामानुकूल्ये तैः सेवामेव कारयेत् ॥५६॥
स्वयं कुर्यादुदासीनतया तेषां पुनः स्थितौ ॥
अपकीर्तिभयात् कृष्णसेवावैमुख्यसम्भवात् ॥५७॥
स्वकृतब्रह्मसम्बन्धं विभाव्य हृदि सर्वथा ॥
तत्पोषणं प्रकुर्वीत रुग्णदेहस्त्वनातुरः ॥५८॥
यद्यासुराः कृष्णसेवां कर्तुं न ददति स्वकाः ॥
तदा तेषां परित्यागः कर्तव्य इति निश्चयः ॥५९॥
भक्तिमार्गे न वर्तव्यमभक्तैः सह सर्वथा ॥
अङ्गीकृत्यापि च स्मार्तवर्जनं भक्तिमार्गिभिः ॥६०॥
धर्मशास्त्रात्तु बलवद् भक्तिशास्त्रमिति स्थितिः ॥
चित्तं हरौ प्रतिष्ठाप्य वृत्तियत्नं च कारयेत् ॥६१॥
सर्वथा वृत्त्यभावे तु ग्रामं सेवापरो भवेत् ॥
वृत्तेः सहजतासिद्ध्यै कृष्णमाश्रितो भवेत् ॥६२॥

हर्यर्थमपि यत्नेन जायतेऽनुकूलकारणे ॥
श्रीभागवततत्त्वं च निरूप्याकिंचनेन हि ॥६३॥
चित्तक्षोभजनैर्मुख्याभावाच्च यत्नं सहेत् ॥
भावयेदपि कृष्णोक्तानित्येवोत्साहसिद्धये ॥६४॥
वैराग्यं परितोषं च लोभाभावाय भावयेत् ॥
जगत्सर्वोऽप्यंतिमत्वं वै कृतार्थत्वं च चिन्तयेत् ॥६५॥
एवं निश्चित्य चित्तेन निरपेक्षो दृढांतरः ॥
स्थिरांतःकरणं कृत्वा विश्वासं पितृवद्धरौ ॥६६॥
सेवयेत्तत्परो भूत्वा मुक्त्वा लौकिकस्य पुरा ॥
देशकालौ निजावेशमवस्थां च प्रभोरपि ॥६७॥
तदर्थं व्ययवंचनं कृतिसाध्यं परित्यजेत् ॥
कृष्णे समर्पयेत्सैवं क्रियां यदपि प्रयत्नतः ॥६८॥
इह लोके तथा स्वस्य यच्चिरं चिन्तितं तथा ॥
तद्वै समर्पयेद्भक्त्या यावत्किंचिच्च सर्वथा ॥६९॥
तथानवसरे सेवा बहिरंगेऽपि मुख्यवत् ॥
कार्या बुद्धिः कृष्णकार्ये कर्तव्या तन्मनस्विभिः ॥७०॥

काले कालद्वये कालत्रये कुर्वीत सेवनम् ॥
स्वधर्ममाचरेदङ्गं नित्यं नैमित्तिकं तथा ॥७१॥
निवृत्तिराग्रहेणैव विधर्मादिति निश्चयः ॥
धर्मसिद्धावपि पुनर्वैशिष्ट्यात् कृष्णधर्मतः ॥७२॥
इन्द्रियाश्वविनिग्राहः कर्तव्यः सर्वथा मतः ॥
परोपकारधर्माणां दौर्बल्यं च विभावयेत् ॥७३॥
एवं प्रकुर्वतः कृष्णावेशाद्यदि भवेत्पुनः ॥
तत्सेवासाधने निष्ठा तस्मान्नित्यं हि सञ्चयेत् ॥७४॥
कृष्णं सर्वात्मकं ज्ञात्वा दीनतां हृदि भावयेत् ॥
अहं करोमीत्येतादृगहंकारं परित्यजेत् ॥७५॥
सेवायामपि सन्मानं नापेक्षेत हरेः पुनः ॥
गुणान् गायेदथो नाम कीर्तयेत् सदसि स्थितः ॥७६॥
निर्भयो निःस्पृहः कृष्णे स्वतश्चित्तं निवेशयेत् ॥
मुख्यं तु साधनं नित्यं श्रीभागवतकीर्तनम् ॥७७॥
अदंभेनानिमित्तेन स्वप्रयत्नेन सर्वथा ॥
सेवांतर्गतपूजाङ्गशंखचक्रादि धारयेत् ॥ ७८ ॥

चिह्नत्वात्तुलसीमाला धार्या तिलकमेव च ॥
वैष्णवेन मतेनैकादश्यादिव्रतमाचरेत् ॥७९॥
उत्सवत्वेन कृष्णाष्टम्यादीनां व्रतमाचरेत् ॥
अन्येष्वप्युत्सवत्वेन विज्ञानं सर्वथा मतम् ॥८०॥
निर्णयोऽपि तथा कार्यो जयन्तीव्रतवन्न हि ॥
एवं कुर्वन् गृहस्थस्तु कृतार्थः स्यान्न संशयः ॥८१॥
संभवे साधनानां स्याद्वनस्थब्रह्मचारिणोः ॥
यतेस्त्यागात्मको मार्गस्तीर्थाटनविशेषणः ॥८२॥
स्वतंत्रः संगरहितो नित्यपर्यटकस्तथा ॥
तद्दिनान्नप्रतिग्राही निर्लज्जो नाम कीर्तयेत् ॥८३॥
पश्यन् गुह्यानि च हरेः शांतः कृष्णपरायणः ॥
अव्यग्रचित्तः कृष्णैकप्रादुर्भावप्रयोजनः ॥८४॥
एवमादेहसंपातं यतिः कुर्याद्विचक्षणः ॥
विक्षेपाद्यादि दोषाणां संभवे सकलाश्रमे ॥८५॥
अनेनैव प्रकारेण तीर्थपर्यटनं मतम् ॥
भार्यादिप्रातिकूल्ये तु भिक्षुस्त्यागो विधीयते ॥८६॥

त्यक्त्वा स्वभवनं गत्वा यत्र भागवता जनाः ॥
हरिस्थाने तदीयाश्च कृष्णसेवाकथाप्रियाः ॥८७॥
कृष्णार्थी सर्वथा त्यक्त्वा गृहं भजनबाधकम् ॥
तैः सहैव वसेत् कृष्णसेवाकृतिकथादिभिः ॥८८॥
दुःसंगदुष्टवस्त्वान्नसंबंधसभयात्मना ॥
यतः सत्साधनस्तिष्ठेत् सावधानतया हरौ ॥८९॥
ततः सेवाकथासक्त्या सर्वथा प्राप्तिरुत्तमा ॥
नैकान्ते संस्थितिः कार्या हार्दबाधकसंभवे ॥९०॥
रक्षकत्वं हरेरेव स्वसंगेऽपि च यास्यति ॥
अथवा केवलं शास्त्रं श्रीभागवतमादरात् ॥९१॥
त्रिकालं सेवयेद्रूपसेवावदतियत्नतः ॥
प्रकारत्रितयाभावे प्रपत्तिरपि चोच्यते ॥९२॥
महास्थाने यत्र पूजाप्रवाहो जायते पुनः ॥
तत्र तत्परता स्थित्या कृतार्थत्वं सदा स्थितौ ॥९३॥
नन्वत्र भक्तिमार्गीयफलाद् भेदो न विद्यते ॥
कृष्णसेवातत्परत्वात् सर्वथा देहयोगतः ॥९४॥

तथापि मार्गवैचर्य्यं प्रीतेरस्त्यत्र हि ।
चिरकालं सेवितापि मूर्तिर्वैवश्यसंभवे ॥९५॥
तद्दोषदर्शनादाशु त्यजते तदनाग्रहात् ॥
स्थानांतरगतौ नैव फलं ब्रह्मास्त्रदर्शनात् ॥९६॥
अतो न मार्गस्योत्कर्षो भक्तिमार्गस्य संभवे ॥
न बुद्धिमांस्तत्र यतेत् अन्यथा तु स उत्तमः ॥९७॥
एवं समाश्रये धर्मस्तथा सर्वसमर्पणे ॥
सेवायामपि कृष्णस्य संक्षेपेण निरूपितः ॥९८॥
श्रीमदाचार्यचरणशरणैस्तु मदुक्तिभिः ॥
अनुवादकरूपाभिर्ज्ञात्वा सर्वं विधीयताम् ॥९९॥
समुदितनिजमार्गबोधतुष्टः
शरणगताखिलजीवसंघजुष्टः ॥
निरुपधिकरुणारसैकपुष्टः
कृपयतु मे मयि वल्लभः प्रभुः सः ॥१००॥

इति श्रीहरिदासविरचितं स्वमार्गीयकृष्णसमर्पण-
सेवादिनिरूपणं समाप्तम् ॥

पुष्टिपथमर्मनिरूपणम्.

अथ श्रीश्रीमदाचार्यकृपया परया मया ॥
मार्गमर्माणि रूप्यन्ते यतः कृष्णो वशो भवेत् ॥१॥
आदौ दृढो निजाचार्यचरणाम्बुरुहाश्रयः ॥
पुष्टिमार्गबलं नैव लभ्यते दानमन्तरा ॥२॥
तद्दानार्थं हि सर्वेषामाचार्यप्रकटीकृतिः ॥
अतः साधननिष्ठां हि सर्वामुत्सृज्य सर्वतः ॥३॥
स्वाचार्यचरणाम्भोजं भाव्यतां शरणं हृदि ॥
तथापि साधनकृतिरपाषण्डित्वसिद्धये ॥४॥
द्वितीयं कृष्णसेवैव मानसी फलरूपिणी ॥
यतोऽन्यानिरपेक्षस्य किं देयं प्रभुणापि हि ॥५॥
सर्वभावेन सा कृष्णस्वरूपानन्ददायिनी ॥
तया निरुद्धो भवति हृदये रसरूपतः ॥६॥
तृतीयं लोकवेदस्वत्यागेन शरणागतिः ॥
शरणस्थसमुद्धारो यतः कृष्णो निरूपितः ॥७॥

एवं स्थिते स्वमात्रैकशरणे चिन्तया युतः ॥
कृष्णः स्वरूपमेव स्वं ददात्यन्यानपेक्षणात् ॥८॥
चतुर्थं दीनता सर्वसाधनाभावबोधतः ॥
परमार्तिप्रकाशेन कृष्णः कोमलमानसः ॥९॥
भक्तदुःखासहः शीघ्रं स्वरूपं प्रापयेत् पुनः ॥
अपारकरुणासिन्धुर्दुःखितान्न ह्युपेक्षते ॥१०॥
पञ्चमं कृष्णलीलाया भावनं हृदि सर्वथा ॥
तद्भावेन प्रभुः प्राप्तो भावात्मा तदभेदतः ॥११॥
न हि लीला विचारे तु स्वरूपादतिरिच्यते ॥
स्वसर्वधर्मरूपत्वात् प्रभोर्भेदो न युज्यते ॥१२॥
तथाप्याविष्कृते रूपे भेदबुद्धिर्निजेच्छया ॥
लोकदृष्ट्या तथा सूर्ये किरणेषूदिते सति ॥१३॥
धर्मधर्मिप्रतीतिर्हि प्राकट्ये रूपलीलयोः ॥
अन्तःस्थितौ तु लीलैव स्वरूपमिति निश्चयः ॥१४॥
गुणगाने तथाचार्यैरासक्तिवशतो हरौ ॥
जाता तन्मयता क्रीडामयतैव निरूपिता ॥१५॥

लीला स्वरूपतो नैव भिन्ना किरणसूर्यवत् ॥
प्रतीतिमात्रतो भेदः स्वरूपेण न वस्तुतः ॥१६॥
कृष्णः प्रविशति प्रीतो लीलाया हृदयस्थितौ ॥
तदात्मा सकलैः स्वीयस्वरूपैरिति निश्चयः ॥१७॥
षष्ठं व्रजस्थितानां यो भावः स्मर्यो वियोगिनाम् ॥
ततो भावस्य सम्प्राप्तिर्भविताऽतो हरेर्भवेत् ॥१८॥
अवस्था क्लेशभावो वा तत्सम्बन्धी विचिन्त्यताम् ॥
न स्वरूपं पृथग् यस्मान्न तत्र विशते मनः ॥१९॥
तत्प्रविष्टतया नैव स्वरूपं भिद्यते ततः ॥
अतोऽन्तःस्थितकृष्णास्ताः सततं हृदि भावयेत् २०
सप्तमं प्रोच्यते मर्म सर्वदोषनिवारकम् ॥
गुणा एव हरेर्गेयाः सर्वदोषनिवारणे ॥२१॥
अन्यत् सर्वं न तत्रास्ति साधनं सर्वथैव हि ॥
गुणेषु गीयमानेषु प्रसन्नः सन् हरिः स्वयम् ॥२२॥
स्वात्मानमाविर्भाव्यैव स्वानन्दं सम्प्रयच्छति ॥
गुणाः पूर्वं तु विरहे स्मृत्यार्तिं दहति प्रभोः ॥२३॥

अष्टमं नाममाहात्म्यस्फूर्तिः सर्वांशतो हरेः ॥
तदन्यसाधनेष्वल्पबुद्धिः स्फुरति चेत्तदा ॥२४॥
नवमं वाक्यमात्रैकनिष्ठता ह्यविचारणात् ॥
यतो वाक्यप्रवृत्तस्तु साधवं बाध्यमाश्रयन् ॥२५॥
विपरीतं च विदधँस्तूष्णीं तिष्ठंश्च सर्वदा ॥
स्वतो भगवता नूनं कृतार्थीक्रियते जनः ॥२६॥
दशमं मर्म विश्वासो भगवत्यखिलात्मनि ॥
तत्सम्बन्धिष्वपि पुनः कृते रूपे तथाविधे ॥२७॥
यादृशो यत्र हि प्रोक्तः कृष्णस्तत्र हि तादृशः ॥
तदीयास्तत्समा ज्ञेयाः प्रतीता अपि चान्यथा ॥२८
यत्करोति हरिः कृष्णः स्वकीयेषु कृपापरः ॥
तथा तदीयाः स्वीयेषु यत् कुर्वन्ति कृपालवः ॥२९
तत्साध्वेति मन्तव्यं यथा पित्रोः कृतौ सुतः ॥
एतानि दश मर्माणि वेत्ति यः सर्वथा जनः ॥३०॥
श्रीमदाचार्यकृपया भक्तिमार्गे महामतिः ॥
तस्य मार्गेश्वरः कृष्णो वशो भवति तत्क्षणात् ॥३

विज्ञायैतानि मर्माणि श्रीमदाचार्यसेवकैः ॥
भक्तिमार्गे स्थितिः कार्या सर्वदातिविचक्षणैः ॥३१॥

॥ इति श्रीहरिदासोदितस्वमार्गमर्मनिरूपणं समाप्तम् ॥

॥ बहिर्मुखत्वनिरूपणम् ॥

धने गृहे यदासक्ताः सेवकाः सम्भवन्ति हि ।
लाभपूजार्थयत्नाश्च तदा स्यात् कुपितो हरिः ॥१॥
भक्तिमार्गं परित्यज्य शिश्नोदरकृतोद्यमाः ।
आसुरावेशिनो दासास्तदौदास्यं भवेद्धरेः ॥२॥
अहङ्कारेण कुर्वन्ति यथा महदतिक्रमम् ।
निजा अपि तदा कृष्णः कुप्यति स्वजनप्रियः ॥३॥
यदा महत्कुलोद्भूतास्त्यजन्ति कुलगां गतिम् ।
तदा तु तत्कुलस्वामी क्रोधमेति न संशयः ॥४॥
अन्विष्यतां हि सर्वत्र न क्वापि सुपथास्थितिः ।
न वा निजाचार्यनिष्ठा न वा दैन्यं हरेः परम् ॥५॥
न वा तद्वाक्यपरता न वैराग्यं तथाविधम् ।
न यथा लाभसन्तोषः कथं कृष्णः प्रसीदति ॥६॥

इति श्रीहरिदासोदितं बहिर्मुखत्वनिरूपणं सम्पूर्णम् ॥

श्री

॥ बहिर्मुखत्वनिवृत्तिः ॥

निजाचार्यपदाम्भोजं स्थाप्यतां सततं हृदि ।
तत एव तदीयानां सकलं सिद्धिमेति हि ॥१॥
संगः सतामेव सदा विधेयो नासतां क्वचित् ।
सत्संगतो हरौ बुद्धिरसत्संगाद् गृहादिषु ॥२॥
असन्तस्तु विजातीया मतिमन्तो निजा अपि ।
सन्तो हरौ रतियुता उदासीनास्तदाश्रिताः ॥३॥
स्वमार्गीयः परो धर्मो हरिसेवा निरन्तरम् ।
फलरूपतया ज्ञात्वा विधेया मन आदिभिः ॥४॥
सदानुसंहृतिः कार्या निवेदनकृतेरपि ।
सद्भिः सह ततः कृष्णः क्षणान्तं हृदयं विशेत् ।५॥
श्रीभागवतभावार्थ श्रवणं कीर्तनं तथा ।
स्मरणं वा सदा कार्यं बाहिर्मुख्यनिवृत्तये ॥६॥

इति श्रीहरिदासोदिता बाहिर्मुख्यनिवृत्तिः समाप्ता ॥

મનન અથવા સાર.

શ્રીહરિરાયવચનામૃતમાળાના આ પ્રથમ ભાગમાં છપાયલા ૪ ગ્રંથોનો સાર અહીં આપવો ઉચિત ધાર્યો છે, જેથી વાચકો આ ૪ ગ્રંથોનું મનન કરી શકે.

પહેલો ગ્રંથ "સ્વમાર્ગીયશરણસમર્પણસેવાદિનિરૂપણ" છે. આ ગ્રંથમાં સંપ્રદાયના સર્વ સિદ્ધાંતોનો સાર ભરી દીધો છે. આ ગ્રંથ પુષ્ટિમાર્ગીય મનુષ્યમાત્રને ઉપયોગી છે. પુષ્ટિમાર્ગમાં અંગીકાર થયા પછી એક વૈષ્ણવનું જીવન કેવું હોવું જોઇએ અને સ્વમાર્ગના સિદ્ધાંતોનું સ્વરૂપ સૂક્ષ્મ અને સરલ રીતે કેમ સમજાય એ જિજ્ઞાસા માટે આ ગ્રંથ ખસ છે. હવે આપણે તેમાંના સિદ્ધાંતરત્નોનો પ્રકાશ અનુભવીશું.

સિદ્ધાંતસાર—પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવ થવા માટે પહેલાં અષ્ટાક્ષરમંત્ર શ્રીગુરુદેવ પાસે ગ્રહણ કરવો ઘટે. તે પછી બ્રહ્મસંબંધ મંત્ર લઇને શ્રીગુરુદેવદ્વારા પ્રભુને સર્વ સમર્પણ કરવું. નામનિવેદન થયા બાદ પ્રભુની સેવા કરવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે. આ અધિકાર મળ્યા પછી તો પોતાના ગૃહ, તન, મન, ધનનો વિનિયોગ સેવામાં જ થાય, બીજે નહિ. એવી રીતે શરૂઆતમાં શરીરથી અને ધનથી પ્રભુની સેવા કરતાં કરતાં માનસી સેવા સિદ્ધ થાય છે. માનસી સેવા ફલરૂપ છે. માનસી સેવાનું ફલ પણ જેવો અધિકાર હોય તેવું જુદું જુદું મળે છે. આખા પુષ્ટિમાર્ગના સિદ્ધાંતોનો આ સૂક્ષ્મ સંગ્રહ છે.

શરણગમન—પુષ્ટિમાર્ગની મર્યાદાને અનુસરીને જીવોએ શ્રીમહાપ્રભુજીના વંશમાં પ્રકટ થયલા શ્રીગોસ્વામિબાલકને જ શરણે જવું જોઇએ. શરણે ગયા પછી પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણ મારા નાથ છે અને હું તેમનો દાસ છું એવી ભાવના દૃઢ કરીને પોતાના પ્રભુની સેવા

કરવી. વળી નિત્ય નૈમિત્તિક વૈદિક ધર્મોનું પાલન કરવું. મુખ્ય સેવા, પછી વૈદિક અને લૌકિક. બીજા માર્ગો, પ્રભુ ન બિરાજતા હોય તેવો દેશ, તીર્થ, અહંતામમતા, વૈદિક, તાંત્રિક, માંત્રિક, કર્મ એનો આશ્રય કરવો નહિ. પોતાના પ્રભુને છોડીને એ ઉપાયોથી પોતાનું શ્રેય થશે એમ માનવું નહિ. ધર્મ, અર્થ કામ અને મોક્ષ એ ચાર પુરુષાર્થરૂપ પ્રભુ જ છે એમ નિશ્ચય કરવો એટલે એ ચાર પુરુષાર્થો માટે બીજા ઉપાયો અજમાવવાની જરૂર નહિ જ જણાય. વળી હાલમાં છ સાધનો પણ શુદ્ધ રહ્યાં નથી, તેથી એ છ સાધનો–દેશ, કાલ, દ્રવ્ય કર્તા, મંત્ર, કર્મ–પોતાના પ્રભુમાં જ છે એમ ચોક્કસપણે સમજી લેવું. પ્રભુને શરણે ગયા પછી પવિત્ર થવાની ઇચ્છાથી પ્રાયશ્ચિત્ત વગેરે કર્મને પણ વળગાય નહિ પ્રભુ વિના બીજા કોઇનો આશ્રય પણ ન થાય. પોતાનાં સુખદુઃખ વિષે કે બીજી કોઇ પણ બાબતમાં પ્રભુને પણ પ્રાર્થના કરવી નહિ અને બીજાને પણ પ્રાર્થના ન જ થઈ શકે. પ્રભુ નિજ ઇચ્છાથી સર્વ કાંઇ કરશે તે રૂડુંજ કરશે એવો વિશ્વાસ રાખવો. લેશ પણ અવિશ્વાસ લાવવો નહિ. લૌકિક વૈદિક કાર્યોમાં મમતા રાખવી નહિ. જેમ તેમ તે સાધી લેવાં. લોભ કરવો નહિ. સંતોષ રાખવો. ધનનો વિનિયોગ પ્રભુસેવામાં કરવો. ઉત્તમ પદાર્થોજ પ્રભુની સેવામાં યોજવા. વિવેક, ધૈર્ય અને આશ્રયની ભાવના કરવી. આ બધા ધર્મો શરણે ગયલા જીવોના છે તે જાણીને શરણે જવું અને તે પ્રમાણે વર્તવું. શ્રીવલ્લભાધીશનો આશ્રય કરવો, શરણના ધર્મો જાણીને શ્રીકૃષ્ણાશ્રય પણ સિદ્ધ કરવો.

બ્રહ્મસંબંધ—ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણનો આશ્રય સિદ્ધ થયા પછી અહંતામમતાનો ત્યાગ કરીને પ્રભુને બધું સમર્પવું, આજ બ્રહ્મસંબંધ કહેવાય. બ્રહ્મસંબંધ એક સંસ્કાર છે. ગાયત્રીમંત્રનો સંસ્કાર થયા પછી જેમ બ્રાહ્મણ બાલક

વેદનો અધિકારી બને છે તેમ બ્રહ્મસંબંધ સંસ્કાર થયા પછી પ્રભુની સેવાનો અધિકાર મળે છે. આ સંસ્કારથી જીવ નિર્દોષ બને છે અને નિર્દોષ પ્રભુનો તેનો સંબંધ દૃઢ થાય છે. આ સંસ્કાર પછી પ્રભુને સમર્પેલી વસ્તુ જ ઉપયોગમાં લઇ શકાય. જો તેમ ન કરે તો ભાવનાનો નાશ થાય; દુષ્ટ બને. માટે જે કંઇ લૌકિક વૈદિક કરે તે પ્રભુને સમર્પેલી વસ્તુથી જ કરે. પોતાના ઉપયોગમાં લીધેલી વસ્તુ પ્રભુને અર્પણ કરવી નહિ. આ વિષેની સૂક્ષ્મ સમજણ વિસ્તારપૂર્વક આ ગ્રંથમાં આપી છે. બ્રહ્મસંબંધની ભાવના અસમર્પિતના ત્યાગથી દૃઢ થાય અને તેથી જ નિર્દોષપણું પણ જળવાય. ત્યારબાદ કંઈપણ ચિંતા તો જીવે કરવી જ નહિ. પ્રભુની લીલાનો અનુભવ કરીને સાક્ષીની પેઠે રહેવું.

સેવા કેમ કરવી ?—પુષ્ટિમાર્ગીય સેવાનો પ્રકાર પણ આ ગ્રંથમાં સૂક્ષ્મ રીતે જણાવ્યો છે. પ્રભુની એક સુંદર મૂર્તિની સેવા આ સંપ્રદાયમાં છે. આ મૂર્તિમાં પ્રભુનો આવેશ થાય છે એમ સમજવાનું નથી; પણ એ મૂર્તિસ્વરૂપે પ્રભુ જ આપણો ઉદ્ધાર કરવા આપણે ત્યાં પ્રકટ થયા છે એવી ભાવના કરવાની છે. આપણે ત્યાં મૂર્તિ એ શબ્દ જ નથી, પણ સ્વરૂપ એવો શબ્દ છે. પૂજામાર્ગ જુદો છે. તેમાં મૂર્તિમાં મંત્રના બલથી દેવ આવે છે અને પછી તેમને વિદાય પણ કરી દેવાય છે. પૂજામાર્ગની પૂજા અને ભક્તિમાર્ગની સેવામાં ઘણું જ અંતર છે. પ્રભુની સેવા બે રીતે થાય; એક તો બધાનો ત્યાગ કરીને અને બીજી ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને. જો કે ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને પણ ત્યાગ વૃત્તિ તો રાખવી જ રહી. રોજગાર કરીને પણ મન પ્રભુમાં જ જોડવાનું જ છે. જે કંઈ મળે તેનો વિનિયોગ પ્રભુસેવામાં કરવાનો છે. સેવાનો સૂક્ષ્મ પ્રકાર પૂજાના પ્રકારમાં મેળવીને આ ગ્રંથમાં લખ્યો છે. પછી તેમાં ભેદ જણાવ્યો છે. પૂજામાર્ગમાં

મુખ્ય મંત્રબળ છે અને સેવામાર્ગમાં મુખ્ય સ્નેહબળ છે. સ્નેહ મુખ્ય થતાં ચોક્કસ પૂજામાર્ગીય પ્રવૃત્તિ પલટાઇ જાય છે અને પ્રભુની સેવામાં સ્નેહ જ સર્વત્ર પ્રસરી રહે છે. સેવાનો પ્રકાર પણ પોતાની ઇચ્છા મુજબ ન જ હોય, પણ પુષ્ટિમાર્ગની પ્રણાલિકા–રીત–પ્રમાણે જ રાખી શકાય. સેવાનો પ્રકાર શ્રીગુરુદેવ પાસે સમજવો. શ્રીમહાપ્રભુજીએ જણાવેલા લક્ષણોવાળા ગુરુ ન હોય તો પણ, ગુરુના બધાં લક્ષણો શ્રીમહાપ્રભુજીમાં છે એમ અનુભવીને શ્રીવલ્લભાધીશ્વરના ઉપદેશને જ અનુસરવું. હાલના ગુરુઓ સામે જોવાનું નથી, પણ શ્રીમહાપ્રભુજીની આજ્ઞા–ઉપદેશ –તરફ જ દૃષ્ટિ રાખવાની છે. આવા ગુરુ જે સેવાની રીત બતાવે તેને અનુસરવું, સેવા પણ ઘણા જ ઉલ્લાસથી કરવી. પ્રભુને ખૂબ શણગારવા, ઉત્તમોત્તમ પદાર્થો જ પ્રભુને આરોગાવવા. પોતાના સ્ત્રીપુત્રાદિનું ચિત્ત સેવામાં ન લાગે તો સેવા પોતે જ કરી લેવી. તેઓને પરાણે સેવામાં જોડવાં નહિ. એમનું પોષણ તો કરે જવું, નહિતર અપજશ મળે. પણ જો સ્ત્રી પુત્ર વગેરે આસુર હોય અને પોતે સેવા કરે નહિ અને કરવા દે નહિ તો તેમનો ત્યાગ જ કરવો જોઇએ. ભક્ત ન હોય તેમની સાથે વસવું નહિ. ધર્મશાસ્ત્ર કરતાં ભક્તિશાસ્ત્રના ધર્મોને શ્રેષ્ઠ માનવા. વ્યાપાર ધંધો બનતાં સુધી બીજા પાસે કરાવવો. જો તેમ ન બને તો એક પહોર સુધી તો સેવામાં જ રહીને બીજો સમય રોજગારમાં ગાળી શકાય. પ્રભુની સેવાથી જેટલા દૂર થયા તેટલી વિમુખતા આવી, એ દોષનો નાશ શ્રીભાગવતના પાઠથી થાય છે. સુખ દુઃખ સહન કરવાં. વૈરાગ્ય અને સંતોષનો ત્યાગ કદી ન કરવો. પોતાનો આ છેલ્લો જન્મ છે એમ માનીને સેવા કરવી. પ્રભુમાં વિશ્વાસ રાખવો. સેવામાં સ્નેહ મુખ્ય છે તેથી પ્રભુની અવસ્થા–વય–અને ઋતુનો વિચાર જરૂર કરવો અને તદનુસાર

સેવામાં વિવેક રાખવો. ગમેતેમ લવારી કરીને મુખરતા દોષને સંઘરવો નહિ. કોઇ વસ્તુ કલેશથી મેળવીને પ્રભુને ધરવી નહિ. સ્નેહથી થોડું પણ જો પ્રભુને ધરીએ તો પ્રભુ એને ઘણું માની લે. પ્રભુની સેવા બધી ઉત્તમ છે એમ માનવું. નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મો પણ કરવાં, એને અંગરૂપ માનવાં. સેવામાં નડતરરૂપ થાય તેવા ધર્મો ત્યજવા. બધી ઇન્દ્રિયોનો વિજય કરવો. પરોપકારાદિ કરતાં પ્રભુ સેવાને ઉત્તમ ગણવી. દીનતાની ભાવના કરવી. આ હું કરૂં છું એવું મનમાં કદી આવવા દેવું નહિ.

જપપાઠ—સેવાનો અવસર ન હોય તે વખતે પ્રભુના નામનો જપ કરવો. પ્રભુના ગુણ ગાવા. સેવામાં પણ કીર્તનાદિક થાય છે. અષ્ટાક્ષર મંત્ર ક્ષણવાર પણ છોડી ન શકાય. શ્રીભાગવતનો પાઠ કરવો. દંભ કરવો નહિ.

તિલકમાલાદિ—સેવાના અંગરૂપ તુલસીકાષ્ઠની માળા અને ચરણાકાર તિલક તથા મુદ્રાઓ અવશ્ય ધારણ કરવી. જયંતી-વામન જયંતી-વગેરે વ્રત-ઉપવાસ કરવા. તેનો નિર્ણય પણ સમજી લેવો. બધા ઉત્સવો પણ જાણવા અને કરવા. એકાદશીવ્રત પણ કરવું

ત્રણ આશ્રમવાળાઓના ધર્મો—બ્રહ્મચારી અને વાનપ્રસ્થાશ્રમવાળાએ સાધનો હોય તો ગૃહસ્થાશ્રમી પ્રમાણે સેવા કરવી. સંન્યાસીનો માર્ગ ત્યાગરૂપ છે. તેણે તો તીર્થાટન કરવું રહ્યું. દેશદેશ ફરીને પ્રભુના ગુણ ગાવા. બીજા પણ અનેક ધર્મો જાણી લેવા. બધા આશ્રમવાળાઓ માટે બીજો પણ માર્ગ છે. જો ચિત્ત ન લાગતું હોય તો બધાએ તીર્થાટન કરવું. સ્ત્રી વગેરે સેવાથી વિરુદ્ધ હોય અને વિઘ્ન નાંખતાં હોય તો તેમનો ત્યાગ કરીને ભગવદીયો રહેતા હોય તેવા સ્થાનમાં જઇને વસવું. દુઃસંગથી ડરવું. ખરાબ અન્નવસ્ત્ર ત્યજવાં. આમાંનું કંઇ ન બને તો છેલ્લો

ઉપાય શ્રીભાગવતનો ત્રણે કાળે પાઠ કરવાનો છે. આ પણ એક પ્રભુસેવાજ છે. આમ પણ ન બને તો છેવટે પ્રભુને શરણે જવું જ્યાં પૂજાઓનો મહાન્ પ્રવાહ હોય ત્યાં રહેવું. જગન્નાથજી, શ્રીવિઠ્ઠલનાથજી આદિસ્થલે રહેવું. પણ પૂજા અને સેવાનો ભેદ તે સમજવોજ.

આ રીતે વૈષ્ણવજીવનના ઉંડા ભેદો ઉકેલીને શ્રીહરિરાય-પ્રભુએ બતાવ્યા છે. આ ગ્રંથ શ્રીમહાપ્રભુજીની વાણીના સારરૂપ છે.

પુષ્ટિપથમર્મ.

પુષ્ટિમાર્ગનાં દશ મર્મ–રહસ્ય છે, તેનું સવિસ્તર વર્ણન આ ગ્રંથમાં છે. તે દશ મર્મ આ છે:–૧ શ્રીમહાપ્રભુજીનો આશ્રય, ૨. માનસી સેવા–વ્યસન, ૩. લોકવેદત્યાગ સાથે પ્રભુશરણ, ૪. દીનતા, ૫. ભાવોદ્બોધ; ૬. વ્રજસુંદરીના વિરહાત્મક ભાવની ઓળખાણ, ૭. ગુણગાન, ૮. શ્રીકૃષ્ણ નામ લેવું, ૯. આજ્ઞાને અનુસરવું, ૧૦. વિશ્વાસ, સત્સંગ, વગેરે. આ દશ મર્મનું સ્વરૂપ તો ગ્રંથથી જ સમજી લેવું.

બહિર્મુખતા અને નિવૃત્તિ.

બહિર્મુખતા–ધનમાં, ઘરમાં મશગુલ બનવાથી, લાભ અને પૂજા માટેના યત્નથી, ભક્તિમાર્ગનો ત્યાગ કરવાથી, આસુરાવેશથી, અહંકારમાં આવીને મહાન્ પુરુષોનો તિરસ્કાર કરવાથી, ખાન-દાનીના માર્ગો છોડી દેવાથી, બહિર્મુખતા થાય છે.

નિવૃત્તિ—શ્રીમહાપ્રભુજીનાં ચરણકમળને હૃદયમાં સ્થાપો, સત્સંગ કરો, ગૃહ વગેરેમાંથી મન હટાવો, અસત્પુરુષોની છાયામાં પણ ન જાઓ, પ્રભુસેવામાં નિરંતર રહો, પ્રભુસેવાને ફળ સમજો, નિવેદનનુ સ્મરણ કરો, શ્રીભાગવતનો ભાવાર્થ સાંભળો, કીર્તન કરો સ્મરણ કરો તો બહિર્મુખતાનો નાશ થઇ જાય.

આટલું કરજો જ.

સવારે ઉઠો ત્યારથી રાતના સુઇ જાઓ ત્યાં સુધીનો નિત્યનિયમ, શ્રીનાથજી અને શ્રીમહાપ્રભુજીનાં ચિત્રો સાથે, પરદેશમાં પણ આ પુસ્તક ઘણું જ ઉપયોગી છે. છુટક ૧ આ ૧૦૦ ના પાંચ રૂપીઆ.

અઢીસો પાનાં.] **શ્રીસર્વોત્તમસ્તોત્ર.** [પાંચ ચિં

મૂળપાઠ, જપપાઠ, વધાઈ, ધોળ, એક એક નાગ શ્રીગોવિંદદાસજીનું (શ્રીગુસાંઇજીના ખવાસનું) એક એક એમ ૧૧૬ પદો, શ્રીદ્વારિકેશજીના ૧૨૫ દુહા, તેમજ શ્રીગોકુ નાથજી, શ્રીરઘુનાથજી, શ્રીચાચા ગોપેશજીની સંસ્કૃત ટીકાએ.. સરલ ગુજરાતી ભાષામાં તરજુમો. આવું પુસ્તક કદી પ્રકટ થયું નથી. નોછાવર માત્ર ચાર આના. ટપાલખર્ચ દોઢ આનો. ૧૦૦ નકલના રૂ. ૨૫, ટપાલ તથા રેલ્વે નૂર જુદું.

વર્ષનું નોછાવર બે રૂપીઆ.] **શુદ્ધાદ્વૈત.** [નવુંજ માસિ

શ્રીગોકુલનાથજી, શ્રીહરિરાયજી, આદિ મહાનુભાવીઓ વચનામૃતો તથા સંપ્રદાયના અનેક સિદ્ધાંતોનું સ્પષ્ટીકરણ કર માસિક. જલદી ગ્રાહક થાઓ.

દયારામવાણી—કવિ શ્રીદયારામભાઇના સિદ્ધાંતના ખાસ પદ ચુંટી કાઢીને, શ્રીદયારામભાઇનું અસલ ચિત્ર પણ સામેલ રાખી આ સંગ્રહ છાપ્યો છે. નોછાવર ૧ આનો. ૧૦૦ ના પાંચ રૂપીઆ

લેખક તથા પ્રકાશક:—**વસંતરામ હરિકૃષ્ણ શાસ્ત્રી**, નં. ૨૦૫ રાજામહેતાની પોળ, **અમદાવાદ.**

મુદ્રક:—**સોમાલાલ મંગળદાસ શાહ**, ગુજરાત પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ પાંચકુવા **અમદાવાદ.**